

MAGYAR = ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI:

DR. BLAU LAJOS.

HARMINCHATODIK ÉVFOLYAM.

1919. : JANUÁR—ÁPRILIS : 1. és 4. SZÁM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST.
1919.

Kérjük a t. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos széliküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 12 korona. Rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 6 korona.

TARTALOM.

Társadalom.

Dr. Blau Lajos, Neumann Ede	—	—	—	—	1
Dr. Neumann Ede élete és pályája	—	—	—	—	4
Dr. Mezey Ferencz, Emlékezés Dr. Bacher Vilmosról	—	—	—	—	8
Társadalmi Szemle	—	—	—	—	13

Tudomány.

Dr. Blau Lajos	{	A keresztény Archeologia zsidó szempontból	14
		Néhány észrevétel a classica philologia történetéhez zsidó szempontból	21
		Az egyiptomi zsidók történetéhez	25
		Magikus négyszögek	30
		Rephaim. Palesztina és Fönícia történelemelőtti kulturája	34
Dr. Weisz Miksa,	{	הגניזא	40
		Geniza töredékek III.	42
Dr. Klein Sámuel, Héber helynévmutató Bacher „Agada der Tannaiten“ művéhez	—	—	47
HELYREIGAZÍTÁSOK	—	—	51

Irodalom.

Dr. Blau Lajos,	{	Adalékok a zsidó eskü középkori történetéhez	52
		IMIT 1918. évkönyve	54
Irodalmi Szemle	—	—	56

Vegyes.

Irodalmi hírek.

A Magyar Zsidó Szemlét illető minden küldemény Budapest, IV. Váci-utca 85. IV em. címzendő.

Kéziratok, tudományos tartalmukat kivéve, vissza nem küldelnek.

TÁRSADALOM.

Neumann Ede

1859—1918.

A háború borzalmait követő spanyol járvány, a mely az itthon maradottak közül szedte áldozatait, 1918. dec. hó 12 én elragadta férfi kora delén alkotó ereje teljében a modern magyar rabbikar fejét és diszt, a nagykanizsai hitközség nagynevű főabbját, dr. *Neumann Edét*. Vele finom lelkű, széles műveltségű, hivatásáért buzgó, fáradhatatlan tevékenységű férfiú szállt sirba. Most, hogy felocsudtunk a sulyos csapásból, melyet hirtelen elköltözése mért reánk, kartársaira és barátaira és az égető fájdalom csendes fájó emlékké alakul át, áttekinthetjük e gazdag nemes élet tartalmát, a mely oly váratlanul ketté tört.

Neumann Ede, jámbor szülők gyermeke, tiszta lelkesedésből lépett a rabbipályára, melyre zsenge gyermekkorától készült. Ő volt az első, ki az 1877-ik évben megnyitott Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamába belépett és ehhez képest az első rabbi, ki az intézetben (1883) felavattatott. Nagy tehetségeihez és jeles képzettségéhez képest kezdődött pályafutása, a 25 éves fiatal embert a tekintélyes nagykanizsai hitközség választotta meg főabbijának mint Fassel B. H. utódját. A buzgalom, a mely a lelkes fiatal rabbit áthatotta, soha nem lankadt, 36 éves tevékenysége alatt inkább mélyült és tisztult. Példás lelki ismeretességgel látta el az összes rabbi teendőket, a szószéken és tanítói katedrán, a hivatalban és társadalmi téren egyaránt. Mindenhez volt ideje és ereje, érzelme és kedve. Igaz pap szellemében állandóan és buzgón ápolta a felekezetek között a társadalmi békét, a város minden nemes ügyének kész szolgája és támogatója. A város közművelődési törekvéseinek valóságos oszlopa, végül a polgárok bizalmából vezére, mint a közművelődési egyesület elnöke. Széles általános műveltségénél fogva e tisztségre valósággal rátermett, maga is szóban és írásban gyarapította a közműveltséget. Az egyoldalúság és specializálódás, melyek

korunkat jellemzik, Neumann Ede fölött nem tudott urrá lenni. Hajlamainál és tudásánál fogva a tudományos munkálkodásra volt predesztinálva, de tudott a közjóért személyi áldozatot hozni — hivatála és hivatása érdekében egyéni hajlamait háttérbe szorította. Első sorban pap volt és hol ez a hivatás szólította, készséggel engedelmeskedett. Időt és fáradságot nem kímélve, hitközségén kívül is nagy papi tevékenységet fejtett ki. Példaadó rabbi volt. Példaadó volt a Rabbiképző, az alma mater tiszteletében is, melynek mint a vezérlő bizottság régi tagja kiváló szolgálatokat tett.

Rabbi működése hitközsége körét messze túlhaladta nagyarányú tevékenysége által, melyet mint az Országos Rabbiegyesület ügyvezető alelnöke, majd elnöke kifejtett. Nemcsak egyik alapítója volt ennek a nehéz alkotásnak, hanem valósággal lelke is. Vezére és szolgálja egy személyben. A nagy átalakulás, a melyen a zsidó hivek az utolsó két emberöltőn átmentek, természetesen a rabbikart sem hagyta érintetlenül. Az árnyalatok, melyek megvannak a hitközségekben, legalább oly mértékben vannak meg a rabbikban. A különféle lelkületű, nevelésű, műveltségű, gondolkodású, érzésű rabbikat egy kalap alá hozni lehetetlennek látszó feladat volt, éppúgy ezeket együtt tartani. Ez csak Neumann kitartásának, ügyességének és főképp finom tapintatának sikerült, a mellyel minden ellentétet és nehézséget el tudott simítani. Ebbeli érdemeit csak az tudja kellően értékelni, a ki az ügyeket belülről ismeri és a dolgokat úgy látja, a hogy történtek és nem úgy, a hogy gyűléseken, beszédekben és írásokban festettek. Ha valamire, úgy a rabbiegyesület elnökségére illik a talmud mondása: nem uralkodást, hanem szolgásgát adok nektek. Neumann azonban, ki belső meggyőződésből, az ügy iránt érzelt tiszta lelkesedésből vállalta ezt a tisztséget, semmi sem kedvetlenítette el. Egyenesen, céltudatosan haladt a jónak felismert uton. A rabbiegyesület volt az eszköz, mellyel a rabbiállás erkölcsi és anyagi emelését el akarta érni. Kiváló egyéni tulajdonságaival a legalkalmasabb ember volt e cél elérésére. Megnyerte a mértékadó tényezőket, első sorban *Mezey Ferenczet*, kihez szoros régi barátság fűzte és ki a rabbikérdésről Neumannnal teljesen egyetértett. A közvélemény kedvező hangulata a rabbiállás emelése iránt, a mely pl. az utolsó pesti választásnál is megnyilatkozott, bár öntudatlanul jórészt Neumann állhatatos és következetes tevékenységének folyománya. Az ORE tekintélye a hatóságoknál és más felekezeteknél határozottan az ő érdeme. A látható sikerek is jelentékenyek úgy a kormány-

zatnál, mint a hitközségeknél. Neumann figyelme az összes kérdésekre kiterjedt, egyik főtörekvése a rabbik nyugdíjintézetének megteremtése volt, a mi annyi balsors után a megvalósulás útjára terelődött. A hitoktatás tantervének megreformálása, az istentisztelet egyöntetűvé tétele és sok más ügy kiváló gondját képezte. Ezek mellett maga végzte a rengeteg munkát és időt igénylő adminisztrációt, szerkesztette, jórészt maga írta az Egyesület hivatalos közlönyét, a *Magyar Izráelt*. Mindent díjtalanul, sőt hivatalos személyi költségeinek a sajátjából való fedezésével. A rabbikar ügyének valóságos rajongója volt, mintegy életcélként tekintette. Volt benne valami a próféták és nagy rabbik önzetlenségéből a közért való lelkesedéséből, a mi modern embernél ma már nagy ritkaság. Arany betűkkel írta be nevét a magyar rabbik történetébe.

E kiterjedt gyakorlati tevékenység mellett, a mely annyi gonddal, nem ritkán izgalommal járt, még maradt ideje és ereje irodalmi tevékenységhez, miről az ezután következő közlemény bibliográfiai képet ad. Sokoldalú tudás, szilárdan megalapozott általános műveltség felépülve, vas szorgalommal párosult nála. Úgyesen forgatta a tollat, finoman és lelkesen, a milyen egyénisége volt. Írásait stílusáról fel lehet ismerni. Leginkább a teológiaihoz és történethez vonzódott, valamint a vallásbölcészethez és pedagógiához. Mindezekben nagybecsű alkotásai vannak. Sok irodalmi terv foglalkoztatta és áhitozott azon idő után, midőn ezeket szíve szerint megvalósíthatja. A gondviselés, fájdalom, másképp döntött. A két kötetes népszerű zsidó történet, melynek megírásával az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat bízta meg és a nagy nagyon a szívének feküdt, mint-hogy erre közönségünknek nagy szüksége van, most más szerzőre száll. Tudására és szellemi irányára első sorban *Bacher Vilmos* és *Goldziher Ignác*z hatottak, kikhez igaz tanítványi hálával és szeretettel ragaszkodott és kik őt nagyon kedvelték és reá büszkéek voltak. Első nagyobb publikációja után ítélve, e nagy tudósok mintájára dolgozott volna ő is, ha életfolyása más terekre nem sodorja.

Écseltünk ezekben nagy vonásokban *Neumann Edét*, mint a köz emberét, utójára hagyva azt, ami benne a legvonzóbb volt — a magán embert. Bájos ember volt, kedves férfi, szerető atya, hű barát. Családi élete, melyet a hozzá méltó nagy asszonnyal élt, a legszebb példa volt hiveinek. Boldog volt a szeretetben, mellyel gyermekei és unokái körülvették és e boldogságot kedves egyéniségének, igaz jóságának köszönhetette. Szeretetet vetett és szeretetet aratott. Ez övezte a kedves jó embert barátai körében is, kikhez törhetetlen hűséggel ragaszkodott. Elragadó érté-

kes egyénisége felekezetiünkön kívül is barátokat szerzett számára, kik korai távozása fölött megható szavakban fejezték ki fájdalmukat, részvétüket. *Neumann Ede* szép emléket hagyott hátra mindenkinek, kivel érintkezett, örök hűséget biztosított magának azoknál, kiket barátságával megajándékozott. Korán távozott, felejtethetlen jó barátom, hadd szentelek egy könnyet emlékednek.

Neumann Ede egész ember volt, egyaránt kiváló mint ember, mint rabbi, mint író. Minden irányban hervadhatatlan érdemeket szerzett és fényes lap illeti meg a rabbikar és a magyar zsidóság történetében. Örök áldás az igaz férfiú emlékére.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

NEUMANN EDE ÉLETE ÉS PÁLYÁJA.

Dr. *Neumann Ede* 1859. október 26.-án, Budapesten született; édesatyja széles körben tisztelt kereskedő, egyik nagybátyja tekintélyes orvos, másik, *Neumann Fülöp*, három évtizeden át a budai hitközség elnöke és a hatvanas években annak a notabilis gyülekezetnek tagja volt, amelyben a magyar zsidóság legkiválóbb vezérferfiái foglaltak helyet.

Nagyon vallásos neveltetésben részesült és már öt éves korában eredeti szövegében olvasta a Szentírást.

A budapesti evangélikus főgimnáziumban tett érettségi vizsgát. A budapesti tudományegyetemen — ahol különösen mint Goldziher Ignác, Vámbéry Ármin, Kármán Mór, tanítványa folytatott filozófiai, nyelvészeti és pedagógiai tanulmányokat — nyert bölcsészettudori oklevelet. Theológiai tanulmányait a budapesti Országos Rabbiképző-intézetben végezte, ahol 1883. február havában elsőnek avatták rabbivá. E tanulmányokat külföldi könyvtárakban végzett kutatások egészítették ki. Első, a muhammedán József mondáról megjelent könyvét a vallás és közoktatásügyi miniszterium adta ki.

A nagykanizsai izr. hitközség 1883.-ban választotta lelkészének és egy évi működés után véglegesen reá ruházta a főrabbi és iskolafelügyelői tisztelet, amelyet előtte Szántó Májer, Löw Lipót és Fassel H. B. viseltek. Ezt a hivatalt töltötte be haláláig noha több alkalom kínálkozott

lelkészi tevékenységének sokkal nagyobb körben való folytatására.

Működésének vezéreszméje: a vallásos hagyomány tiszteletét összhangzásba hozni a kultúrával, kiválóan pedig a nemzeti kultúra érdekeivel és igényeivel. Meghonosította a magyar szót az istentisztelet egész körében és ettől az elvtől irányítva létesített az ifjuság nevelésének szolgálatában álló új intézményeket Magyarországon elsőnek, amelyeket egyéb gyülekezetekben is az általa meghatározott formák közt honosítottak meg; pld. a nők konfirmációja, a hitoktatás egyes ága (Talmud Tora).

Kivette részét a város kulturális és humanitárius vállalkozásaiból és törekvéseiből. Elnöke volt a város szegényügyi és óvodai, alelnöke a közegészségügyi bizottságának; alelnöke a nagykanizsai irodalmi és művészeti körnek.

A háboru kitörése óta a katonák gondozása napi működésének legjelentősebb tárgya. Úgy a városban állomásozó nagyszámu katonaság lelki gondozását, valamint a városban fennálló nagy kórházak betegeinek és sebesültjeinek folytonos látogatását teljesen önzetlen, nagy lelkiismeretességgel és lelkesedéssel végezte. A közjótékonyiságnak a hazáért küzdők és azok hozzátartozóinak támogatására való irányításában is jelentős érdemeket szerzett.

Jegyzője volt az 1889 évi győri rabbigyűlésnek, amely nagyrészt az ő kezdesére létesült és az 1895 évi budapesti országos rabbigyűlésnek: előjárósági tagja és jegyzője a IX. községkerületnek (Zala és Somogy megye) és ebben a minőségben a kerület jelentéseit és közgyűlési, valamint előjárósági jegyzőkönyveit szerkesztette.

Az Országos Izr. Tanítóegyesületnek tiszteletbeli tagja volt.

Neumann az Országos Rabbiegyesületnek elnöke volt. Alapszabályait ő dolgozta ki és fennállása óta jóformán ő intézte összes ügyeit. Ezen egylet közlönyének, a „Magyar Izrael”-nek megalapítója és tize évig volt szerkesztője, amely tisztelet teljesen önzetlenül látta el.

Kezdeményezésére és szerkesztése mellett adta ki az Egyetemes magyar-héber katonai imakönyvét, amely 30.000 példányban forgott a hadsereg zsidó hitű katonáinak kezében,

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1905. december 2-án az Országos Rabbiképzőintézet vezérlő bizottságának tagjává nevezte ki, amely intézet új tantervének egyik részlete az ő javaslata szerint készült.

Az egyetemes hitoktatási tanterv kidolgozásában, mint a szerkesztő bizottság tagja, tevékeny részt vett. A tanterv — számos intézkedésében — az ő irányelveit valósította meg; a középiskolák 8.-ik osztályának tantervét ő készítette.

Az országos izraelita patronázs nagykanizsai bizottságának elnöke volt.

Neumann sokoldalú irodalmi működést fejtett ki. Több önálló munka és számos filozófiai, pedagógiai, teológiai, történelmi és más tárgyú, kisebb-nagyobb értekezés és tanulmány szerzője, amelyek magyar és külföldi gyűjteményes művekben és folyóiratokban jelentek meg.

Felolvasásokat tartott Budapesten, Nagykanizsán, Szombathelyen, a következő tárgyakról: A jellemről. A műveltségről. A hitoktatás irányelveiről. A prófétákról. György Vilmosról. A XX. század küszöbén. A Biblia Bábel kérdéséről. stb.

Neumann 1884.-ben nőül vette Kayserling Emmát, Dr. Kayserling Majer pesti rabbi leányát, Németország egyik legrégebbi és legelőkelőbb zsidó tudós családjának sarját.

Három gyermeke volt: Leánya, Weisz Ernő tekintélyes nagykereskedő neje; fiai: Dr. Naményi Ernő külföldön végzett közgazdasági tanulmányokat, Dr. Naményi Lajos pedig orvos.

Dr. Neumann Ede irodalmi működése:

A „Magyar Izrael” című folyóiratot szerkesztette. öszszes vezércikkeit és tartalmának tekintélyes részét maga írta.

A nagykanizsai izr. hitoktatási intézményekről 1903-1913. minden évben pedagógiai dolgozatokat tartalmazó értesítőket adott ki.

Heinrich Gusztáv szerkesztésében megjelent Egyetemes Irodalomtörténetben ő írta a héberokről szóló részt.

Önálló könyvei.

A muhamedán József monda eredete és fejlődése 1881. Hitszónoklatok és beszédek. (1886.)

Zsidó vallástörténet. (2. kötet, 1894—1897.)

Rövid héber nyelvtan (1895.)

Kayserling M. (1908.)

Az Asszír korszak prófétái és a zsidók története. (1908)

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulattól kiadott Szentírás számára a három nagy próféta fordítása. (1903.)

Értekezések.

Magyar Tanügy: VII. évf. (1878.) A francia tanárképzés E. Berrot beszéde. Fordítás franciából.

Szombati Ujság I. (1882.) A karácsonyfa a zsidó családban. A zsidó a magyar közmondásban. Deák Ferenc emlékezete. Az Earl of Shaftesbury beszéde a londoni meetingen. A zsidó kérdés. A zsidók Chinában. Haladásunk. Auerbach Berthold. A Frankel-Graetz féle folyóirat... A babiloni talmud. Lapszemle angol, francia és német szaklapokból.

A londoni meetingen a zsidók ügyében mondott beszédek fordítása angolból, (1882.)

Kayserling a tiszaezlári vérvád. (1882.) és az uzsora és a zsidóság. (1882.) fordítás németből.

Magyar Zsidó Szemle. I. (1884.) A zsidó dogma. Hitoktatási tanterv. II. (1885.) Zsidó temető Nagykanizsán. Az Énekek Éneke. A nagykanizsai zsidókörtség statuma. III. (1886.) Országos Rabbiegyesület. IV. (1887.) A legrégebbi zsidó felekezeti lap. A boroszlói rabbigyülekezet. VI. (1889.) Deák Ferenc egy nagykanizsai rabbiról. VII. (1890.) Rendeletek a zsidók összeírásáról. A zsidók letelepedéséről. XII. (1895.) Chóber Cháber. XIV. (1897.) Jochanan élete. XVIII. (1901.) Löw Imánuel beszédei. XXI. (1904.) Vallásoktatásunk; Ben József név alatt a westfáliai imakönyv.

Cikkek a Neuzeitben, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, Egyenlőségben, a Jewish Encyclopediában és politikai lapokban.

Zalavármegyei évkönyv a milleniumra: A nagykanizsai izr. hitközség multjából. (1896)

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve I. (1895.) A zend vallás befolyása a zsidóságra. II. (1896.) Görög és római írók zsidókról. V. évf. (1899.) Philippson Lajos. VII. (1901.) Nietzsche és a zsidóság. XI. évf. (1906.) Kayserling M. XIII. évf. (1908.) A német zsidók önvédelme. XV. évf. (1900.) Az osztrák zsidók hitfelekezeti szervezkedése. XVIII. évf. (1913.) Philippson Lajos.

Magyar Zsidó Almanach: Geiger Ábrahám 1911.

Cultur Almanach II. A zsidóság optimizmusa 1912.

A nagykanizsai izr. hitközség iskoláinak értesítőjében. (1889.) a hitoktatás a zsidó népiskolában.

EMLÉKEZÉS DR. BACHER VILMOSRÓL

(ARCKÉPÉNEK LELEPLEZÉSE ALKALMÁBÓL). 1919. március 2-án.

— Elmondotta Mezey Ferenc dr. —

Amióta e hajlékból örökre elköltözött annak a szel-
leme, akinek emlékeztével az igaz kegyelet eme perceit
megszentelni kívánjuk, azóta véres harcok dúlták fel az
emberiség nemes vetéseit. E minden cselekvésünket és ér-
zelmi nyilvánulásainkat lenyűgöző világesemények köze-
pette nem volt szabad nekünk őt álmában zavarni. De
mintha a világnak és hazánknak végtelen szenvedései kö-
zött el is vesztettük volna a hála biztos útját hozzá, aki-
nek nagysága pedig a dicsőségünk, akinek hatalmas élet-
műve soha el nem halaványuló fényességünk. Hiszen még
ma is, mikor a véres csaták zaja elnémult, ám a pusztá-
ságokon a mardosó kétség rakott fészket, csak egy iránta
való mélységes szeretetben és hálában, a törekvései iránti
megértésben összefonódó meghitt kis körből közelítjük
meg csendes áhitatban az ő emlékét, mi közben borongó
lelkünkben az a fájdalmas vigasz fakad, hogy a Gondvise-
lés megkímélte az ő nagy szívét attól, hogy az emberiség
erkölcsi vívmányainak romjai mögött szaggatott testű ha-
záját porban vonaglani lássa. Égi fenség szárnyai alatt pi-
henő halhatatlan szelleme könyörögjön egy szebb jövő re-
ményében küzdő és szenvedő hazánkért.

Hivatottságomat és e kegyeletes együttlét kereteit is
tulhaladná, ha a szellemóriás *Bacher Vilmos* tudományos
munkája szinte megbecsülhetlen értékeinek foglalatjához
akarnék nyúlni. Ennek a működésnek már mélysége és ki-
terjedése is olyan méreteket mutat, hogy szédítő a gondo-
lat is, hogy a tudomány e nagy bányáztat tárnáiba köves-
sük. Csak a felületen maradhatunk és csak egy-egy drága-
kőnek fénye az, melynek káprázata felénk tiündöklök. Csak
annak az áldásnak melegét érezzük, mely földi pályafutá-
sából reánk áradt és azt a hatást, mely az egyetemesség
szellemi szövevényeiben termékenyítőleg él és nemzedékek
utjaira világít.

Dr Bacher Vilmos világraszóló hírnevét egy félszáza-
dot betöltő irodalmi munkássága állapította meg. Külön
könyvtárt alkotó művei kiterjednek a zsidó tudomány min-
den ágára, felölelik a szorosan vett keleti irodalmat. A
Szentírás magyarázat terén művei korszakosak és ez ala-
pon minden idők legnagyobb írástudói közé emelkedett.
Azok előtt, akik a felekezet körén kívül eső, néha tényleg
elfogultabbak megbecsülését nagyobbra értékelik, érdeklél
birhat, hogy kiváltképpen a protestáns világban, ahol a
bibliai ismeretek hatalmas művelőkre találtak, Bacher nagy-
sága és ítélete előtt szintén feltétlenül meghajolnak. Áll ez
különösen a külföldre, mely e jeles férfiút általában is na-
gyobb mértékben méltatta. Agádikus műveivel a tudós vi-
lág csodálatát vivta ki. A tengernyi anyag gyűjtésével, kri-
tikai átkutatásával és rendszeres feldolgozásával a rabbi-
nikus irodalom terén új ösvényeket vágott, melyek előtt a
szaktudomány legjelesebb képviselői bámulattal állottak
meg. Forrásokat nyitott meg, melyekből a tudósok időtlen
időig meríteni fognak és amelyekben a laikusok is sok
gyönyörűséget találhatnak. E nembeli munkái önmagukban
vége egy egész életre való buvárkodásra is elegendők let-
tek volna. Ám de Bacher szüntelen kutatásainak ez csak
egy részlete volt. Hiszen önálló műveinek és dolgozatainak
pusztán címei egy kötetre való anyagot szolgáltatnak. Hi-
vatott utóda és bibliografusa szerint közel 50 önálló mű-
vet és 600-at meghaladó értekezést és cikket írt, amelyek
a zsidó és orientalista tudományok minden szakára kiter-

jednek. Széles kört ölel fel az ő munkássága, melyet önállóság, felfedezések, mélyreható alaposság jellemez. Alkotásaiban erő és öntudatosság van, minden részleten rajta van a lelkiismeretes vasszorgalom bélyege. Ennyi és ilyen munka láttán szinte hihetetlennek látszik, hogy mindez egy agynak produktuma volt, hogy azt egy kéz vetette papírra. Pedig e mellett más nagy agymunkát is végzett. És ezek az írásművek nem voltak muló értékűek, nem is jelentéktelen körök okulására és bírálatára voltak szánva. Becsők maradandó és nagyobbára a világ tudós elméihez szállottak, egész szakokra megtermékenyítőleg hatottak.

És az exakt tudós e mellett költői lélek is volt. Költészete megnyilvánul az ágada ragyogó termékeinek feldolgozásában, az új héber poézis, a keresztény allegória hatásainak ismertetésében, az arameus, arabs és perzsa költészet méltatásában. De ön maga is jeles héber és német költeményekbe öntötte nemes érzéseit. Költői hangja néha átcsendül még tudományos írásainak egy-egy részletén is. Alanyi érzelmeit tükröztető és családi szentélyén áldozó költeményei vidám életfelfogásnak hódoló alkalmi poémái meglepően szépek, szellemességtől szikrázóak. De a kiváló ingéniumra oly jellemző szívbeli nyilvánulással e meghatározó emberi dokumentumait még ereklyékként őrzi a féltő gyöngöseség.

E gazdagságánál és hatalmas arányainál fogva e téren szinte egyedül álló tudományos élet egyik része a magyar zsidóságot külön érdekli, mert kultur-történetéből magasan kiemelkedik. Ilyen a Magyar Zsidó Szemle című folyóirat szerkesztése, mellyel megnyitotta ebben az országban a rendszeres zsidó tudományos buvárkodás útját és lendületet szerzett sok társadalmi akciónak. Ilyen az IMIT évkönyve, mellyel az irodalom zsidó vallásu művelőit a zsidósághoz közelebb hozta és e révén az eddig elárvelt nemesebb zsidó élet iránt szélesebb területen is érdeklődést keltett. De talán legnagyobb, mert legáltalánosabb hatása volt a biblia fordítása körül kifejtett óriási munkájának, mely monumentális művével örök halára kötelezte a magyar zsidóságot.

Ám mégis legközelebb áll ma itt hozzánk ez intézet való működése. Ha erre gondolunk, úgy az ő letűnése

feletti fájdalmas sebünk kiujul. Ismét látjuk veszteségünket újból átérezni, hogy mije volt ő szemináriumunknak, — büszkesége, disze és oszlopa. És ködbe borult érzelmeinkből bontakozik ki hálánk, hogy a kegyelet szárnyain szálljon feléje. Intézetünknek, mely a hazai zsidóság belső küzdelmeinek kiemelkedő historiai alkotása, megnyitásától kezdve haláláig tanára, majd igazgatója volt Bacher Vilmos. A zsidó tudományos életnek e sok ellenséges áramlat által körül hullámozott szigetén magaslott ki nagysága. Pártos szellem és az önön alkotásaink ellen törő ősi bűnök nem zavarták. Szuverén módon helyezkedett túl minden méltatlanságon. Férfiu volt, aki rendeltetésének és igazának tudatában haladt el a zsidó közéleti tevékenységet gyakran kísérő szomorú jelenségek mellett. Kiapadtatlan tudása és jellemének fenkölsége szinte megközelíthetetlen bátyát vontak köréje. Mint tanító mester a rendszeresség, a világosság és az odaadó kötelességtudás mintaképe volt. Közlései nyíltak, őszinték voltak. A felismert igazságokat teljes szabadsággal tárta növendékei elé. Tudásának kihalászott gyöngyeit pazarul szórta szét tanítványai között. Kathedráján nagy és komoly munka folyt. Szigorú volt önmagával szemben és a kötelességteljesítést megkövetelte hallgatóitól is. Előadásai alatt növendékeit annyira lebilincselte, az ismeretekben való gazdagodás érzete olyan általános volt körülötte, hogy a néha nehéz és száraz tárgyaknál sem csökkent a figyelem. Növendékei nemcsak a tárgyakon uralkodó tanítóművészetének, hanem a nagyhirű egyéniségéből kiáradó tekintélynek hatása alatt is állottak. Büszkéek voltak, hogy Bacher tanítványainak vallhatták magukat. Bibliái órái az istentiszteletnek mintegy folytatásai voltak. A mester világraszóló sikerei nemes ambíciókat ébresztettek. Eszme-bősége megtermékenyítette a tehetségeket. Innen van, hogy a szeminárium nemcsak jeles papokat, hanem sok kiváló tudóst is nevelt, akik szerkeztek az intézet jó hírét. Ez volt életének a legnagyobb gyönyörűsége. Viszont fájdalma volt, de ez csak ritkán érte, ha a gondjaira bízott kertben fanyar gyümölcsre talált. Mely vallásosság hatotta át és a próféták szelleme ömlött el egész lényén. Negyvenkét esztendővel ezelőtt ő

következőképen állapítja meg az innen kikerülő tanítók és vallási vezeték programját: „Éveken át folytatott ernyedetlen munka becsületes célját soha szem elől nem tévesztő törekvés, helyesen vezérelt és jól elősegített tanulmányok útján egyesítsék magukban a zsidó theologiai szakok alapos ismereteit, a kor műveltségével, a szív meggyőződéséből eredő vallásos érzületet, a tudományos ítélet gyakorlott és tapintatos képességével, az emberiség erkölcsi javaiért, Izrael eszméiért és tanaiért való lelkesedést a hazához való szeretettel és ragaszkodással”. Ezek a márványba véshető szavak az intézetnek induló növendékeinek minden időközön át világító utmutatással voltak. A lelki és szellemi szükségletek kielégítése mellett az ide került ifjúság testi jóvoltát is meleg szívűnek gondjaiba fogadta. Élete alkonyát bearanyozta az a tudat, hogy az arra irányuló munkát is siker kíséri.

Egy maréknyi földet szórunk ma sirjára Liptó sebek-től vérző tájáról, ahonnan szerényen indult el a tökéletesedés felé a szent tan hirdetésére, a mester feladataira. Szentnek vallotta azt a földet, mert hazájának része volt, mert őseinek hamvai odavegyültek. Bár idegen nyelvek hangjai rajzották körül bölcsőjét, ősi kulturák népesítették be szellemi világát: hódító útjain a tudományos munka és a különböző nemzetekbe elszórt kongeniális kortársaival az egyetemesség szolgálatában való érintkezései között magyar zsidó volt és maradt. Mert nemcsak az országhatárokhöz nem kötött általános tudományt, nemcsak felekezetünket és ez intézetünknek minden eredményét ragyogta be az ő csodás tevékenysége, hanem garmadával gazdagította a magyar nép szellemi tőkéjét. Örökbecsű munkáival voltaképpen ő teremtette meg a magyar nyelvű zsidó tudományt. Ő adott annak színt, erőt, tartalmat és példája nyomán kelt követőket. Az ő messze eljutott hírneve figyelmet és megbecsülést vivott ki számunkra és önmagának a legnagyobb magyar zsidó tudós disznevét. A magyarság szolgálatában betöltendő szerepének tudata vezette őt tanítói és igazgatói feladataiban. Legyen neki mindezért az örökdicőség jutalma!

(Az arcképet leleplezik).

A nagy szerencsétlenség, a mely Magyarországot érte az egész népet sorompóba állította, hogy az ország igazaiért sikra szálljon a győzőknél. Megmozdultak a felekezetek is, köztünk a mienk is, hogy hittestvéreit Magyarország ügyének megnyerje. A magyar zsidóság külön memorandumban fordult a világ zsidóságához, amelyben felhívta figyelmét arra, hogy a magyarnép sorsával a legszorosabb kapcsolatban áll a magyar zsidóság sorsa is. A memorandum, a mely francia, angol és olasz nyelven eljutott a kellő helyekre, testületekhez és kiváló hittestvérekhez, történelmileg mutatja ki, hogy Magyarországon a középkorban is tűrhetőbb volt a zsidók sorsa, mint a legtöbb országban és hogy a magyar nép az egyenjogúságot, mióta a hatalom a kezébe került, érvényesítette. Rámutat meggyőző tényekre, egyuttal utal arra, hogy a román imperium alá kerülő magyar zsidók az egyenjogúságból a jöfősztottság állapotába kerülnének. A memorandumot, melyet egy szakbizottság szerkesztett, folyóiratunk még közölni fogja.

Hasonló czélból az Országos Rabbiképző Intézet héber levélben fordult a párisi, londoni, newyorki, cincinnati és flórenczi szemináriumokhoz. Ebben a testvéri s kartársi szeretetre való hivatkozás mellett ki lett emelve a magyar állam nagylelkűsége és áldozatkészsége, melyet az intézet iránt minden időben tanusított, továbbá az, hogy Magyarország feldarabolása esetén az Intézet tevékenységének területe annyira megsűkülne, hogy a zsidó vallás és zsidó tudomány érdekében a külföldön is elismert eddigi eredményei jövőre nézve nagy csorbát szenvednének. A körlevél kimutatja Magyarország történelmi és földrajzi egységét és integritásának támogatását kéri.

Ezeket a memorandumokat, valamint a Rabbiképző nyilatkozatát, melyet olvasóink a lapokból már ismernek, a história számára folyóiratunk még közölni fogja.

TUDOMÁNY.

A KERESZTÉNY ARCHEOLÓGIA ZSIDÓ SZEMPONTBÓL.

A keresztény Régiségek az utolsó félévszázadban nagy érdeklődés tárgya, az anyag óriásilag megszorodott, tekintélyben és szeretetben nőtt, úgy hogy *Kaufmann Car Mária* összefoglaló műve, az első e nemben, rövid idő alatt második kiadást ért. A szépen kiállított, testes kötet címe: *Handbuch der christlichen Archäologie. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Mit fünfhundert Abbildungen Rissen und Plänen. Paderborn 1913* (nagy nyolczadrét, VII, 814 lap).

A mű hat könyvből áll, melyek egyenként 4, 3, 6, 5, 4, 5 fejezetre oszlanak. Hogy a mű tartalmáról némi képet adjunk, ide iktatjuk a könyvek czimeit. I. Propädeutika. A keresztény archeológia lényege, története, forrásai és állománya (1—120). II. Az ókeresztény építészet (121-238). III. Festés és symbolika (239—477). IV. Az ókeresztény plasztika (479—565). V. Apró művészet és kézmű (567—658). VI. Epigráfiai emlékek egy függelékkal az ókeresztény osztrakonokról és papyrusokról (659—780). Külön függelék: Kronológiai segédtabella (764—780). Szó és tárgymutató (781—780). Sem ebből, sem a fejezetczimekből, melyeket itt nem közöltünk, nem gondolhatja az olvasó, mily gazdag az anyag és mily nagy az irodalom, amely ebben a standard workban fel van dolgozva. A mi célunkhoz képest azonban elegendő ez az általános ráutalás és mindjárt át is térünk egyes részletekre, melyek egyrészt azt iparkodnak kimutatni, hogy ez a tudományág sem közömbös a zsidó tudományra, másrészt pedig azt, hogy a zsidó tudomány sem lehet közömbös ezen tudományágra. Összefüggő értekezést nem adunk, csupán egyes megjegyzéseket és

pedig a könyv sorrendjében, a kép tehát igen szakadozott és tarka, de a fent jelölt czélra elegendő. Kezdjük a második könyvvvel.

A keleti katakombák leírása közben K., miután konstatálta, hogy Palesztinában a keresztények zsidó elődeik mintájára sziklasirokat használtak, az olajhegykatakombáról beszél. „Nevezetes a zsidó és keresztény sirok állítólagos vegyületei.” Mai szemmel és felfogással nézve ez csakugyan feltűnő. A zsidók nem szentelik ugyan be a temetőt, nincs „szent föld” (geweihte Erde), de azért a zsidók sem temetnek el temetőjükbe nem zsidókat. Hogy azonban ez a felfogás uralkodott-e az ókorban a zsidók közt, legalább is kérdéses. Régi, legalább a 2. századból eredő tétel, hogy a pogány halottat eltemetik a zsidó halottal a „békesség útjai” kedvéért (Gittin 61a).

Babylóniában a zsinagógák a mezőn voltak, ezért tettek bizonyos imát az esti istentisztelet végére, hogy a későn jövők ne maradjanak egyedül (Elbogen, Jüd. Gottesdienst 112). Miért nem voltak a zsinagógák a városban? Elbogen említett művében (448—450) tárgyalja ezt a kérdést, de nem találom nála az utalást arra az analógiára, hogy Rómában a keresztényeknek nem engedték meg, hogy templomaik a város falain belül legyenek (171). Ha tehát a diaszporában sok helyen a zsinagógákat a városon kívül találjuk, hasonló okot tételezhetünk fel. „Innerhalb der Städte, wo Götzentempel waren, vermied man es zu beten”, mondja Elbogen 449. Ez talán csak utólagos megokolás az agáda részéről, az igazi ok a pogány tilalom lehetett, hogy a városban idegen istennek templomot építsenek. A kérdés beható kutatást érdemel.

A galileai zsinagógákban, melyek most egy diszműben vannak leírva¹⁾, a nők számára külön emelvények voltak. Ezt a szokást az ókori egyház is átvette. K. 181 azt mondja: „der auch der Profanarchitektur geläufige Bau von Emporen (gynaikaia, matronaea) über den Seitenschiffen [der Kirche] ist als spezifisch östliches Element anzusprechen”. A Kelet azonban a zsinagógától vette át, amiut a galiléiai zsinagógárokomból látszik. Az egyház nem is ma-

¹⁾ Kohl-Watzinger, Die galiläischen Synagogenruinen.

radt meg ennél a szokásnál. A három hajóból álló templomokban az egyik a férfiaké, a másik a nőké volt (182). Vajon az egymás mellett elkülönítve való ülés szintén járta-e a zsidóknál, nem tudjuk, de valószínű. Csak alaposabb lehetett az elválasztás, úgy hogy nem látták egymást. Érdekes még, amit az „atrium”-ról olvasunk. „Ein vielleicht ursprünglich gärtnerisch angelegter Vorhof („Paradies”) zu grossen Basiliken war das von einer vierseitigen Säulenhalle umgebene Atrium, *aithrion*, *aulé*, in dessen Mitte gewöhnlich ein Brunnen stand. Seine architektonischen Vorbilder war der Tempelhof und der Vorhof der Profanbasiliken” (183). Ez az építési sajátosság, melyet a keresztény templom a jeruzsálemi szentélytől átvett, azért is nevezetes, mert az őskereszténység a jeruzsálemi szentélynek ellensége volt, elpusztulásában saját megigazulását látta. Az orientálás szintén a szentélyből ered, honnan a zsinagóga átvette. „Die Ostung der Kirchen ist uralt und schon von den apostolischen Konstitutionen ausgesprochen” (185). *A megokolásbau K. sem a szentélyt, sem a zsinagógát nem említi.* — A torony az 5. század előtt ismeretlen. „A keresztény templomépítésben Szíriának lehetett vezető szerepe” (u. o.). Az alapító nevét a pavimentumba írta be (186), a mi zsinagógáknál is előfordult.

Pogány oltárt nem alakítottak át keresztény oltárrá, de némelykor votívkövé változtatták át (187, 1. j.). Csak félig fogadták el a zsidó felfogást az „idegen kultusz” (עבודה זרה) tárgyában, következetesen a követ nem használhatták volna semmire. „Ambon hiess ein stabiles Inventurstück im Mittelschiff fast aller christlichen Kirchen. das als Podium oder Kanzel auf hohem Stufenaufbau, daher der Name von *anabainein*, und ebenso die Bezeichnung *pyrgos* („Turm”) zur Vorlesung der Hl. Schrift, zur Predigt diente . . . Manche Kirchen besaßen zwei einander gegenüberliegende Ambonen zur Vorlesung von Evangelium bzw. Epistel” (194). A zsinagógából lett átvéve és jellemző, hogy az evangéliumok számára némely templom külön emelvényt épített, oly erős volt a szokás, hogy a szentírás emelvényéről az evangéliumot nem olvastatták. A *béma*, ahogy ezt az emelvényt a zsinagógában nevezik, a keresztény templomban a presbyterium.

A keresztény magánépitkezésről szólva K. megállapítja a keresztény ház alaprajzát. Elég különös, hogy a magánház a pogányétól eltért. Ellenben érthető, hogy a külső falakon kereszték és egyéb jelek vagy írások voltak, melyek minden kétségen felül védő (apotropäi) jelentőséggel bírnak. Ha az egyiken: Uriel és Gábiel áll (235), akkor ez is így értendő. Még mai napig a lefekvés előtti héber imában a négy védő angyalt: Michael, Gábiel, Uriel, Rafáelt szólítják. Vajon nem állt-e a házban mind a négy angyal, melyek különben más összefüggésben — zsidó és keresztény bűvészetben — szintén együtt neveztetnek? Zsoltárversek állottak a házakon, pl. 121, 8; 4, 8. Az egyiken ez állt: Ha Isten velünk, ki ellenünk? Mind görög nyelven. Mindez hellenista-zsidó eredetű lehet. Felette érdekes a negyedik könyv, a mely a keresztény művészetről és symbolikáról szól. „Die Urheimat christlicher Kunstübung liegt im Ursprungslande des Christentums, auf palästinensisch-syrischem Boden. Die altchristliche Kunst, zunächst von rein symbolischem Charakter, basiert auf der jüdischen” (241). „Das auffallende Wachstum des Bilderkanon lässt sich nicht aus einer fortschreitenden Entwicklung und einem freieren Vermögen christlicher Werkstätten erklären. Der Zuwachs, namentlich an alttestamentlichen Sujets, verweist vielmehr auf jüden-christliche Elemente, und da liegt, will man nicht einen entscheidenden Einfluss der Judengemeinde Roms selbst annehmen, wiederum der Gedanke an östliche Kunst und Musterbücher nahe” (243). Tehát a keresztény művészet is zsidó eredetű. „Das Bestreben, dem Urchristentum im Anschluss an das Judentum *bilderfeindliche Tendenzen* zur Last zu legen, haben die Denkmäler selbst längst widerlegt” (245). Az antik világ mellett az őskeresztény művészetet az eddig kevésbé ismert zsidó művészet befolyásolta (246). A művész vagy mesterember kora hatása alatt állt, midőn az antik formularekből *általános*, mythologiai tartalmától rég megfosztott előadásokat vett át: „Bilder von Putten, Eroten, den Musen, Amor und Psyche” (246). A galileai zsinagógákban, melyeket már említettünk, szintén vannak eroták és hasonlóak, amivel K. állítását csak megerősíthetjük. A keresztény művészet győ-

kere jórészt a liturgiában van, a népmák és a népművészet együvé tartoznak. A 249. lapon összeállítja K. a típusokat, közöttük a misnát is (Taaniht): Izsák feláldozása, Izráel a sástengeren, Jónás a czethalban, a három ifju (Chananja, Misáel, Azarja) stb. Itt Michel mellett Kaufmannt is említeni kellett volna. Az oasishól ismertet K. egy nagy képet és végül konstatálja, hogy az ótestamentomi képek közé csupán két keresztény kép van beszurva és így folytatja: „Die Oasiten haben offenbar nach uralten *judenchristlichen* Vorlagen gearbeitet, und ihre barbarische Hinterlassenschaft bildet eines der wichtigsten Dokumente altchristlicher Malerei“ (259). A freskókról szólva, K. összefoglalóan ezt mondja: „Im Überwiegen alttestamentlicher Typen verrät sich östlicher, judenchristlicher Einfluss“ (260).

A sepulchralis képcyculusban találjuk a galambot (281), az oroszlánt (287), a kakast (u. o.). Ezek a zsidóknál is symbolumok. A kakas „a világosság hírnöke“, a mi a mellett szól, hogy zsidóktól vették át. Még most is figurál a mindennapi bendíciók között a kakas, kinek Isten értelmet adott, hogy megkülönböztesse a napot és az éjszakát és a templomkultusznál is van szerepe. A növényssymbolumok közt szerepelnek az olajág, a pálma, a szőlőtő, a szőlőgerezd (289 k.), ami zsidó hatás is lehet.

A bibliai scénák leírásában K. a következő fontos tényt emeli ki: „Eine auffallende Erscheinung bei Betrachtung jener Gemäldecyklen, welche die Errettung und himmlische Erlösung illustrieren, ist das *Überwiegen jüdischer Paradigmen des Alten Testamentes*. Sie erklärt sich nicht allein aus der jüdischen Grundlage des altchristlichen Gebetes, sondern berechtigt zur Annahme einer spezifisch *jüdischen Kunst*, die diese Cyklen bereits kannte. Als ihre Blütestätten kommen hellenistische Grossstädte, vorab Alexandria in Betracht. Selbst für den Zuwachs, den gewisse Darstellungen vom dritten Jahrhundert ab erhalten, weniger ein selbständiges Schaffen römischer Handwerker anzunehmen sein, als die Einwirkung eines streng judenchristlichen Kunstzentrums. Den Weg der Übernahme im einzelnen zu erkennen, wird dem fortschreiten-

den Studium orientalischer Funde vorbehalten sein. Erscheinen die alttestamentlichen klar, dass sie keine Tradition fortsetzen, sich vielmehr freier entwickeln z. T. erst in tastenden Versuchen“ (298). „In der älteren Kunst dominieren weitaus die aus dem Alten Testament entnommenen judenchristlichen Typen“ (330).

A könyvillusztráció érdekes fejezetében megemlíti, hogy a 354. évből származó Chronographia, az eddig ismert legrégebbi keresztény illusztrált könyv, de keresztény vonatkozások nélkül. „Figyelemre méltó, hogy a legrégebbi keresztény képes kéziratok kizárólag az Ótestamentumot illusztrálják, tehát itt közel fekszik az a gondolat, hogy a zsidó művészet kánonjából vettek kölcsön“ (462). A legrégebbi illusztrált bibliák, a bécsi Genesis, a Britisch Museum Codex Cottonianusa, a Józsuatekercs stb., az 5—7 századból származnak. Az „ótestamentom“ volt a 2. század végéig a kereszténységnek egyedüli szentírása, nem is gondoltak arra, hogy még egy szentírás is lesz, innen is lehetne érteni, hogy az ótestamentom a legrégebbi keresztény művészetben dominál. De lehet másképp is felfogni.

A katolikus szerzőnek époly érdekes mint tanulságos nyilatkozatai szerint az *ókereszténység művészetét is a zsidóknak köszöni*. Zsidók voltak művészei is. Új példa arra, amit oly sokszor és oly sokféle vonatkozásban hangsúlyoztunk, hogy a talmud és rabbinikus irodalom által a régi zsidóságról egyoldaluan vagyunk értesülve. A diaszpóra zsidósága nem volt egyöntetű, nem is élt mind a palesztinai és babyloniai zsidók mintájára. Azt hiszem, hogy ebben az összefüggésben nézve a Kohl-Watzinger által leírt galileai zsinagógáromok „pogány“ motívumai egész más világításban jelennek meg. Magában a szent földön, ugyanabban az országrészen, hol a szűkebb értelemben vett Judea tönkremenése után a nagyjámbor zsidóság összegyülekezett és a talmudot megteremtette, művészetkedvelő világi zsidóság is létezett. A bibliai scénákról statisztikai összeállítást ad K 298—300. Istent a Konstantint követő korig nem festették képben, de azután igen (399). Jézus egy 4. századbeli képen *zsidó típust* mutat (400).

Cseréplámpákon nem ritka Izsák feláldozásának képe, az egyiken, amely Palesztinából származik, az oltár mögött

egy köoszlop (*baitylion*) látható (605). Az „Akéda” mélyen be volt vésve a zsidó nép lelkébe, Palesztinában a levegővel szittták be ennek képét és érthető, hogy lámpára is alkalmazták. A háttérben mutakozó köoszlop, amelynél a pogányok áldoztak, az ellentétet jelképezi. Ábrahám nem ennél és nem annak áldoz. Bizonyára belejátszik az az agadikus felfogás, hogy ezeket az oszlopokat lerombolta. A szőlőhordó kémek több lámpán láthatók (u. o.). A szőlő a szent föld képe. Az akédán kívül megjelennek a régi zsidó liturgia többi képei is: a három ifju a tűzkemencében, továbbá Nebukadnezar előtt, Jónás a cethalban, Dániel az oroszlánbarlangban (606). Egy arany üveg, amely a templomkerületet mutatja és a melyen a templom *oikos eirénés*-nek nevezetik (616, 3), talán zsidó eredetű. E mellett szólna az elnevezés: *a béke háza*, amely nem található a bibliában, hanem a talmudban.

Az amulettekről csak röviden van szó (632—36), az Abraxas-ról is. A párisi régiség teremben 2169. szám alatt van egy abraxasgemma, a melyen a reversen (görög betűkkel) Judas áll. „Der Avers wiederholt zweimal den Satz להסי כלי אלף „er hat mich und mein Wort bekämpft” (236, 2. jegyzet). Nem tudjuk, hogy nincs-e a héberben sajtóhiba, de semmikép sincs értelme. Az egész hamisítvány benyomását teszi, amelyenek a renaissance korában járták.

A paläográfiánál újból rátér K. arra, hogy latin szöveg görög betűkkel és görög szöveg latin betűkkel van írva. A pogány inscriptiók hasonló jelenségeket mutatnak. Érdekes példa és irodalom 668. lap. Az orthográfiára nézve érdekes zsidó görög kölcsönszók szempontjából, hogy $r=1$ (pl. *aderphoi=adelphoi*). (669). Az ótestamentomi nevek a Keleten sűrűbbek, mint a nyugaton (u. o.). — A temetés tényét nem fejezik ki a keresztény sírfeliratok pogány formulával, pl. *hic iacet* stb., hanem „a specifikus keresztény terminussal *depositus* (d vagy dep.), *katathesis* (kat)” (671). Ez a terminus megfelel a héber sírfeliratok קבור (vagy קבר) terminusának. Melyik az eredeti? A sírfeliratok eredetileg igen rövidiek voltak: a pusztá név, azután hozzáfűztek óhajt: *in pace*. „Es hat dies seinen Grund darin, dass die

Katakombengrabplatten zunächst nach der einzigen vorhandenen Analogie — der jüdischen tituli — ausgestattet wurden, während für Sarkophage die heidnische Weise vorerst beibehalten wurde” (677). Az *in pace* (688) szintén zsidó eredetű (en eiréné, שלום a zsidó katakombákban). A sírfeliratok gyakran átkot mondanak arra, ki megsérti, elrabolja stb. Ezt a szokást már az assyrennél látjuk, ugyancsak a görögöknél. Az egyik keresztény idevágó latin mondás így szól: „Irva van: mit nem akarsz, hogy neked tegyenek, ne tedd másnak” (697). Igaz, hogy a Didache is ebben a negatív formában adja ezt az arany szabályt, de azért nem érdektelen a Hillel hírszavát (Sabbat 31a) évszázadok múlva keresztény sírkövön viszonlatni.

Csupán néhány pontra terjeszkedhetünk ki, ezeket is a legrövidebben adtuk elő, tulajdonképpen csak érintettük, de már ezekből is kitűnik, hogy az ókeresztény archeológia a zsidó archeológiának és viszont sok analógiával és felvilágosítással szolgál. A tudományos ghetto minden tudománynak árt, legyen az pogány, keresztény, zsidó, régi vagy modern. Amint az élet, a tudomány is egy és egységes.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL A CLASSICA PHILOLOGIA TÖRTÉNETÉHEZ ZSIDÓ SZEMPONTBÓL.

A classica philológia történetének kiváló vezérfonala Gudemann A. németre átdolgozott könyve: *Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie* (2. kiadás, Leipzig-Berlin 1909), a mely magántanulmányozásnál is jó szolgálatot tesz. A zsidó irodalom tanulmányozásánál már azért is hasznos, mert általában tágitja a szemkört, mutatja azt is, hogy miben és mennyire van még hátra a száz éves zsidó philológia az ötszáz éves classica philológiával szemben. A jelen alkalommal azonban csupán néhány ponthoz fűzünk észrevételt, mint azt más hasonló műveknél tettük.

Az első philológusok az alexandriaiak voltak (időszámításunk előtti 300 év), a legkevesebbet az etymológiával

foglalkoztak (12. lap). Ezzel szemben már a biblia, különösen Mózes könyvei, aránylag sok etymológiát mutat, igaz, hogy csak személy és helyneveknél, nem tudományos, hanem történeterkölcsi célból. Pl. Ádám, mert földből vétetett és földhöz fog visszatérni halála után. A többi is hasonló, de a hajlamot az etymologizálásra a zsidó népnél ez is mutatja. A philologia második korszaka Augustustól Justinianusig terjed (6. század), mindkét korszakra jellemző az a tény, hogy látszólagos kivételektől eltekintve a tudósok kizárólag saját nemzeti nyelvük és irodalmuk tanulmányozásának szentelték magukat (13). Ha így járt el a görög világnép, nincs mit csodálni a zsidó nép hasonló eljárásán. A genuin nemzeti zsidóság (Palesztina, Babylónia) nyelvileg is a héberre (és aramra) szorítkozott, de a hellenista zsidóság is, melynek anyanyelve a görög volt, a zsidó nemzeti irodalommal foglalkozott. A legkiválóbb hellenista zsidó, Philo, szintén csak a nemzeti zsidó irodalomnak szentelte erejét, noha műveltségénél és tudásánál fogva a görög irodalomnak is kiváló művelője lehetett volna. Áll ez Josephusról s másokról is. Alig van zsidó, a ki a nemzeti céltól eltávolodott volna, noha van, a mi a görögökkel szemben is a nemzeti korlátok áttörését jelenti. Megengedjük, hogy ez a jelenség a görög kultúra nagyobb erejére vall, de nem szabad elfelejteni, hogy a zsidók is hódítottak a görögök közt, pl. (Semája és) Abtalon, amely utóbbi görög lehetett. Ez mellékes, jelentősebb az, hogy a szóban forgó nemzeti irányzat az egész középkoron át, egészen a 18. századig folytatódott a zsidóknál. Olyan nagy egyéniség, mint Maimonides, szintén csak a nemzeti tudományt művelte. Kivétel csak az orvostudomány (Izsák Israeli s mások) valamint a matematika és asztronómia. Az arab hatás intenzívebb volt, mint a görög, amelynek egyik végső folyományaként az európai tudományhoz való simulás mutatkozik. Gabirol (Avicébrol), az egyetlen kivétel a filozófusok között, általában bölcseledett, nemzeti színezet nélkül. Részletes kutatásra alkalmas téma.

Visszatérek az etymológiához. A görög etymológiáról az újabb tanulmányok bibliográfiáját könyvünk összeállítja 181. 1. jegyz., külön monográfia *Reitzenstein*, Geschichte der griechischen Etymologien. „Die uns oft komisch erscheinenden Ety-

mologien Platos dürfen uns nicht, wie dies noch meist geschieht, als ironisch oder parodisch aufgefasst werden, so wenig wie die nicht minder unwissenschaftlichen Ableitungen eines Varro oder der antiken Etymologen überhaupt“ (18). A zsidó ókori etymológiákat is komolyan kell venni, nem szójátéknak. Szélesebb értelemben áll ez az egész agádáról, ahol a kivételek csak megerősítik a szabályt. — Az etymológiára két főirány létezett: a származtató elmélet (pl. a latint az acoli nyelvből) és a stoikus összetétel elmélet (61b.). Ez utóbbi uralkodik a talmudban, a notarikon idegen szó idegen hatásra is vall, nagyjában azonban a bibliai etymológia is összetétel feltevéséből indul ki.

A szótárírás története is igen tanulságos. A mi szempontunkból csak a következőket említjük. Az első szóösszeállítások (*lexeis*, nem *lexicon*) bizonyos összetartozó szócsoporthoz vonatkoznak, pl. ritka szavak, melyeknek előfordulását a klasszikusoknál kétségbe vonták; az ember és állat különféle korát jelölő szavak. Mindezeket Aristophanes Byzantius állította össze, ki a tudományos lexikographia megalapítója (39). A héber lexikographia elején sem a Menachem ben Saruk héber szótára áll, hanem a Száadja 70 (90) nehéz szó megfejtése stb. Hogy a zsidók arab hatás alatt állottak, bizonyos, ép oly bizonyos az is, hogy az arabok a hellenismusról jártak iskolába. — Maximos Planades (1260—1310) konstantinápolyi udvari hivatalnok, ki 1296-ban velencei követ lett, sok római író fordított le görögre. „Planades scheint auch der erste gewesen zu sein, der das indische (arabische) Ziffersystem in Europa einführte, wie er überhaupt philologische und mathematische Kenntnisse vereinigte“ (148). A zsidók talán már előbb közvetítették arab-héber-latin fordításaik révén az indus számrendszert, mint a neve (arab, nem byzanci vagy indus számok) mutatja.

A középkori zsidó krónikások kellő kritikában részesülnek. Tévedtek, felületesebbek voltak. Ez mind igaz, különösen a Salseleth Hakabbalára illik. De az értékelés csak akkor igazságos, ha az egykoru nem zsidó krónikákkal vetjük egybe, ha a korszellemet is tekintetbe vesszük. E célból idézünk az előttünk fekvő műből egy részletet:

„Seine Sachkenntnis der 'Antiquitäten' schöpfte das Mittelalter fast ausschliesslich aus *Martianus Capella*, *Casiodor*, *Boethius* und *Isidorus*, aber jeden historischen Sinnes bar, wurden Zeiten, Orte und Personen in kaleidoskopischer Weise untereinander gewürfelt, wie dies am eklatantesten der Alexanderroman des Ps. Callisthenes, die Gesta Romanorum und die groteske Ausbildung der Vergilsage zeigen" (154). Hát nem csoda, hogy a talmud is összetévesztett egyet-mást, a Joszippón is s mások.

Stephanus Henri II (1531—1598) mai napig nagy hírnek örvend *Thesaurus Graecae linguae* nagy szótára által (5 foliókötet, utoljára 1865). Sok görög klasszikust adott ki, Platót mai napig az ő kiadásának lapszámai szerint idézik. *Philo Judaeus* először a nagyírú *Turnebus* (1512—1565) nyomatta ki, de a Mangey kiadásának lapszámai szerint idéznek, nem ezen editio princepsét. A talmudból először *Gerson Soncino* adott ki 18 traktátust, az összeseket pedig a keresztény *Daniel Bomberg* 1522 kövv. Velencében. Mai napig nemcsak az ő kiadásának lapszámai idézik, hanem ezek szerint nyomtatnak is, csak újabb időben tért el ettől a szokástól a berditsevi két kötetes talmudkiadás, a mely a szövegben jelzi a régi lapszámokat és már előbb a „kis“ talmudkiadás, amely egy oldalt két oldalra osztott el. Látjuk már ebből is azt, hogy a talmudból *Bomberg* óta lényegében csak utánnyomások készültek, nem új kiadások, mint a klasszikusoknál, de egyuttal azt is látjuk, hogy a talmud stereotyp kiadása régiebb, mint a görög klasszikusoké és hogy lapszámainak állandósítása a nyomás történetében nem magában álló jelenség.

Ha az ember elolvas egy ilyen művet, mint *Gudenus*-é, azt látja, hogy a mi irodalmunk nagyon szegény munkásokban és csodálkozik, hogy e mostoha körülmény mellett mégis fel tudott emelkedni a modern tudományosság színvonalára. A mivelők fogyatékos számát jórészt a lelkesedés pótolta.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

AZ EGYPTOMI ZSIDÓK TÖRTÉNETÉHEZ.

Preisigke F., hirneves papyrológus „Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri" (*Leipzig-Berlin* 1916. Aus. Natur u. Geisteswelt 565) népszerű összefoglaló a görög papyrusok által szolgáltatott új ismeretekről. A munka 25 fejezetből áll, melyek közül a 9—21 a következők: Mezőgazdaság, hivatalnokok, pénzügy, iroda, pénztár, bankok, törvénykezés, közjegyző és szerződések, okmányok megőrzése, katonaság, kultusz és papság, testi és szellemi képzés, közlekedés és magánélet. Széles és mély tudás mellett mintaszerű világosság tünteti ki ezt a népszerű könyvet. Saját szempontunkból általában azt jegyezzük meg, hogy a Palesztináról fenmaradt gyér értesítések mellett sok pontban az egyiptomi viszonyokból kell per analogiam következtetni. A részletekre nézve ez alkalommal, minthogy *Wilcken-Mitteis* alapvető művéről folyóiratunkban külön tanulmányt tettünk közzé, csupán néhány észrevételre szorítkozunk, melyeknél könyvünk sorrendjét követjük.

Már a 2. században időszámításunk előtt a jegyzői hivatalokban szerződés formulákat készleten tartottak. Némely papyrusokban még felismerhető, hogy a közös szöveg más kézírás, mint az egyes esetben hozzátoldott részlet „man erkennt sogar deutlich, wie *Name, Alter, besondere Merkmale der vertragschliessenden Personen in die freigelassenen Lücken des Formulars eingetragen worden sind*" (60). Ha volnának palesztinai papyrusok, ezekben is fel lehetne ismerni az utólagos kitöltést. A misna (*Gittin* 26a) következőt mondja: „A ki válólévélfomulárékat ír, hagyja meg a férfi (nevének) helyét, a nő (nevének) helyét és a kelet helyét. A ki adósságlevelet ír, hagyja meg a kölcsönadó, a kölcsönvevő, az összeg és a kelet helyét. A ki adósságlevelet ír, hagyja meg a vevő, az eladó, a vételár, a mező (fekvésének) és a kelet helyét. A közzé miatt" (מפני הקהל). Hogy mit jelent: a közzé, vita tárgy a talmudban. Az egyik nézet szerint: a szófer (okmányseparátor) javára, hogy készletben tarthassa; a másik nézet szerint: a nő javára, hogy szükség esetén kéznél legyen a válólévélfomuláré.

és ne maradjon élő özvegy (תקנת ענינה). Minthogy nemcsak válólévről, hanem adósság és vétellevről is van szó, a második magyarázat nem állhat meg, azaz nem vendő szoros értelemben, hanem kiterjesztendő a másik két csoportra is. Az egyiptomi analógia (a jegyzői iroda ugyanaz, a mit a misna szófer szóval jelez, azaz a hivatásszerűen okmányszerzéssel foglalkozó), azt mutatja, hogy a „Takkána” alatt a közjó értendő, nem épen az okmány-szerző java. Az ősi szokás az volt, hogy esetről-esetre írták az okmányt, ezért R. Jehuda a formulárét érvénytelennek mondja, R. Eleázár érvényesnek tartja a válólévlé kivételével. A közölt törvény R. Méiré, a hivatásos libláré (librarius), *habár nincs nevezve* (כתם מתנין רימ).

A bérlet szerződésekben az ajtókról és zárról külön beszélnek, mert levehetőek voltak (81). Így volt a szent földön is (B. M.). — Terményeket kamat nélkül kölcsönöztek, a kamatot bizonyára már a kölcsönadáskor levették (82). A mózesi törvény szintén említi a terménykölcsönt (III. 25, 37.). Érdekes az, hogy gabona fizető eszköz volt és a biblia előtt, a mely az életből veszi az eseteket, talán az ily célból vett kölcsön is lebegett.

A legrégibb görög papyrus házassági szerződés 311-ből ante (Elephantine-Papyrus 1.), a mely 83. lap fordításban közölve van. A házhoz hozott ruha és ékszer értéke 1000 drachma. Ezután következik: „Heraklides kötelezi magát, hogy Demetriának mindent ad, ami szabad asszonyt megillet”. Lakást közös megegyezéssel választanak. „Ha Demetria rossz cselekedeten férje H. gyalázatára rajta kapatnék, elveszti egész hozományát”. A válóok, úgy látszik, nem kizárólag házasságtörés. De ez mellékes, fontos az, hogy a házassági levélben a válóok benne volt, míg az aram papyrusban csak az áll e pontra nézve: Ha a nő (férfi) azt mondja: Gyűlölöm férjemet (feleségemet). Feltehető, hogy az ősi izraelita házasságszerződésben (esetleg szóbeli megállapodásban vagy bevett szokás szerint) szintén „a férj gyalázatára elkövetett tett” azaz ערות דבר szerepelt és a mózesi törvény előtt (V, 24, 1) ez a bevett terminus lebegett, a mely a megelőző „nem talál kegyet szemében” (magyarul: nem tetszik neki) bizonyossága szerint

nem jelent házasságtörést, mire ez gyenge kifejezés lett volna. Egy másik pont a szerződésben azt köti ki, hogy H. nem vehet *D. bosszuságára* egy másik feleséget, sem nem nemzhet egy más asszonnyal gyerekeket. A bosszuság szó ugyanaz, mint a héber לצר (Mózes III, 18, 18). Ilyen kikötés a zsidóknál is előfordult. Ha a nő hibája miatt a házasság felbomlik, elveszti mindazt, a mit magával hozott. A zsidóknál szintén hozott a nő magával ruhát. Az elnyűtt ruha (בלויה), melyet hiba esetén elveszt (pl. Jeb. 88a), talán ilyen ruhára vonatkozik. Egy demotikus papyrusban (84. lap) a házassági szerződésben a nő beszél: Te feleségeddé teszel ma stb. Ha tehát a talmud (Kiddusin 3b) azt az esetet említi, hogy a nő mondja az eljegyzési formulát (אמרתי היא), nem akadémiai esetet hoz fel.

A ki legióba belépett, új (latin) nevet kapott, mert katona csakis római polgár lehetett (92). Zsidó szempontból ez ezért érdemel figyelmet, mert ennek folytán nincs mód annak megállapítására, hogy nem volt-e a katona zsidó, hacsak véletlenül nem maradt meg az is, hogy előbb hogy hitták, mire itt-ott van példa. — A zsoldról minden egyes katonánál könyvet vezettek (u. o.) Ez a szokás már megvolt 70 évvel előbb a perzsa katonaságnál és így érthető a Sachau-féle aram-zsidó némely papyrusa. — Pap az egyiptomiaknál csak az lehetett, ki papi származású volt, a hieroglyph írást ismerte és testileg hibátlan volt. E bizonyítás után körülmélték, a mi a papi jel volt (100 Kérdés, hogy praetalmudikus időben nem kívánták-e a zsidóknál is a paptól az Írás ismeretét. Maleáki 2, 7 e követelés mellett szól. — Már beszéltünk e helyen arról, hogy kérdéseket az istenekhez írásban adtak be és hogy e cédulák a „quittel”-re emlékeztetnek. A pogány és korai kereszténység jámborságának e jelenségéből néhány részletet közöl a jelen mű, melyeket szószerint idézünk, már azért is, mert azt mutatják, hogy a talmud jól jellemezte e pontban is a pogányokat (103—4).

„Wollte man seine Bitte einem Gotte recht eindringlich ans Herz legen, so schrieb man die Bitte auf ein Blättchen Papyrus und legte das Papyrusblatt im Tempel nieder. Insbesondere war dieses Verfahren beliebt, wenn man

Auskunft haben wollte, ob dieser Schritt oder jener Schritt der heilsamere sein würde, oder was sonst die Zukunft bringen werde. So lautet der Oxyrhynchos = Papyrus 12-13 aus dem 2. Jahrh. n. Chr.: „An Zeus Helios, den grossen Sarapis, und an die mit ihm in seinem Tempel wohnenden Götter. Es bittet Menandros, ob ihm beschieden sein wird, zu heiraten. Das erfülle mir“. Auf der Rückseite des Blattes steht: „Bitte des Menandros“. Solche Bitten haben öfter die Form regelrechter Eingaben, mit Adresse und Datum, z. B. ein Papyrus der Sammlung Rainer aus dem Dorfe Soknopaiu Nesos im Faijum vom Jahre 6. n. Chr.: An den grössten und mächtigen Gott Soknopaios, Absender Asklepiades. Sohn des Areios. Ist mir nicht beschieden, Tapetheus, die Tochter des Marres, zu heiraten, da ich nicht möchte, dass sie eines anderen Weib werde? Offenbare mir das und erfülle mir diese schriftliche Bitte. Früher war Tapetheus die Frau des Horion. Im Jahre 35 des Kaisers, am 1. des Monats Pachom“. Oft betreffen diese Orakelfragen ganz alltägliche Dinge, z. B. der Faijum = Papyrus 137 vom 1. Jahrh. n. Chr.: „An Soknopaios, den grossen Gott. Gib mir Bescheid, ob ich im Dorfe Bakchias bleiben soll? Oder soll ich das erste beste tun? Darüber gib mir Bescheid.“ Oder der Oxyrhynchos=Papyrus 1149 vom 2. Jahrh. n. Chr.: „An Zeus Helios, den grossen Sarapis und die bei ihm wohnenden Götter. Es fragt Frau Nike, ob es für sie vorteilhaft ist, von Frau Tasarapion den in ihrem Besitze befindlichen Sklaven Sarapion zu kaufen. Das sage mir“. Diese Sitte war so tief in das breite Volk eingedrungen, dass das Christentum sie nicht sogleich beseitigen konnte. Der Oxyrhynchos=Papyrus 925 aus dem 5. oder 6. Jahrh. n. Chr. (da das Datum fehlt, lässt sich die Zeit nur ungefähr aus den Schriftzügen herleiten) lautet: „Gott der allmächtige, der heilige und wahrhaftige Helfer der Menschen, der Weltenschöpfer und Vater unseres Herrn und Heilandes Jesu Christi, offenbare mir die in deiner Hand ruhende Wahrheit, ob du willst, dass ich nach Chint reisen soll, und ob ich dich als wohlgesinnten Helfer zur Seite haben werde. Möge es so sein. Amen“. Wie der heidnische und der christliche Fragesteller Ant-

wort erhielt, lässt sich nicht sicher ermitteln; wahrscheinlich erhielt er eine schriftliche Antwort aus den Händen der Priester. Dass eine Antwort erfolgte, ist zweifellos; in einem Privatbriefe des 1. Jahrh. n. Chr. (Tebtynus=Pap. 284) heisst es: „Es ist mir der Bescheid geworden (auf meine Orakelfrage), nicht vor dem 25. abzureisen, und wie es der Herr und Gott Seknebtynis will, so werde ich getrost die Reise antreten“ usw.

Die Frömmigkeit ist aber dahin zu verstehen, dass der Mensch seinen Gottesdienst nur verrichtet, wenn auch der Gott seinerseits seine Schuldigkeit tut. Eine Hand wäscht die andere. Das zeigt ein Privatbrief des 3. Jahrh. (Oxyrh. Pap. 1065). „An Stephanos. Absender: Hephaistion. Nachdem du den Brief meines Sohnes Theon erhalten hast, lass sofort alles stehen und liegen und begib dich her zu mir ins Dorf wegen der Dinge, die mir zugestossen sind. Solltest du das vernachlässigen, so werde ich, gleichwie die Götter mich nicht schonten, auch die Götter nicht schonen. Lebe wohl“. Noch deutlicher drückt sich ein Briefschreiber in einem Bremer Papyrus aus: „Wisse aber, dass ich nicht gewillt bin, Gott zu dienen, wenn ich nicht zuvor meinen Sohn in Ordnung habe“.

Hogy számoltak a zsidók az ókorban a szentföldön? A talmudban vannak számadások, de nincs számolási eljárás. Azt hiszem, hogy a következő két példa (az első egy viaszta-blán, a másik egy fatá-blán) képet ad róla: A görög betűket latin betűkkel írom át (közölve 113).

I.

<i>b é</i>	<i>i s</i>		$2 \times 8 = 16$
<i>éth</i>	<i>r Z</i>	azaz	$8 + 9 = 17$
<i>thé</i>	<i>i Z</i>		$9 + 8 = 17$

II.

<i>i t h</i>	<i>epi n e</i>	<i>a m e</i>	$19 \times 55 = 1045$
<i>X d</i>	<i>epi X d</i>	<i>d s</i>	$64 \times 64 = 4096$
<i>X 3</i>	<i>epi X 3</i>	<i>d t n s</i>	$66 \times 66 = 4356$
<i>o é</i>	<i>epi o s</i>	<i>e q k é</i>	$78 \times 76 = 5928$

Homerost az utolsó falvakban olvasták (113). Értetű ebből, hogy a talmud (misna) a nem zsidó könyvet

„Homeros könyvei”-nek nevezi. — Az iparosok, mint még ma, külön-külön utcában éltek és céhekbe voltak összefoglalva (115). Így volt a szentföldön is. — Az ünnep többnyire hét napig tartott. A császár trónralépésének napját felsőbb rendeletre ünnepelték, 193 márczius 6-án kelt rendelet szerint a Pertinaxét 15 napig, a fiával és feleségével együtt (122).

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

MAGIKUS NÉGYSZÖGEK.

A gyerekeknek mai napig mutatnak egy számtani feladványt, hogy mikép lehet az első 9 számot 1—9 három-három sorban úgy elhelyezni, hogy minden sor vízszintesen és függőlegesen, valamint átlósan összesen 15-öt adjon mint összeget. Összesen 8 elhelyezés lehetséges, melyek közül itt azt az ábrát adjuk, melyből a többi folyik. Ez a következő:

4	9	2
3	5	7
8	1	6

Ezt a számnégyszöget *Dsábir ben Haijan* (virágzott 776 körül) adja „A mérlegek könyvé”-ben és azóta mágikus négyszögnek nevezik, mivel ily czélokra használták. Erről és egyebekről beható és világos tanulmányt tett közzé *Ahrens*¹⁾, melyből a zsidó vonatkozásokat kivesszük, egy-egyel-mással megtoldjuk. Ez a Geber-féle mágikus négyszög megvan már Ábrahám ibn Ezránál (12. század közepe)²⁾ és *Rabbi Nisszim Abu'l faradsnál* (15. század). Ez utóbbi kitért fia Vilmos Raimundus de Moncada értesítése szerint

¹⁾ Ahrens W., Studien über die magischen Quadrate der Araber (Der Islam VII, 186—250.)

²⁾ Széfer Hasém ed. Lippmann (Fürth 1834) 16b, német összefoglalás 35 l. és Jeszód Móra ed. Creuzenach (Frankfurt a. M. és Leipzig).

arany lemezből készítettett egy amulettet, melybe héber betűkkel (a számok helyett) a kilenczcellás négyzet volt bevésve és ezen kívül egy oroszlánfej volt rajta¹⁾. A Geber négyszögét úgyis lehet variálni, hogy az egyszerű számokat tizzel, vagy százzal sokszorozzák, tehát 1 helyett 10, illetőleg 100, 2 helyett 20 (200) s így tovább 90—(900)-ig. Ehben az esetben minden sor végösszege nem 15, hanem 150 (ill. 1500). Ilyen amulettet Ahrens csak egyet ismer, még pedig egy héber amulettet, a mely Kirschstein S. birtokában van Berlinben. A négyszög körül 14-szer olvasható עניי יי. Minthogy három négyszög van rajta: 1, 10, 100 alapon, világos, hogy az alap a Geber négyszöge²⁾. A יי számértéke 15 és így ez az istennév stilszerű. Megjegyeztetjük, hogy עניי יי betűszámértéke $180 = 12 \times 15$. Vajjon nincs-e עניי יי csak 13-szor az amuletten? Ha valóban 14-szer van rajta, nincs kizárva, hogy az amulett készítője eltévesztette a számot, mert 13 a betűszámértéken felül azért is inkább helyén van, mert Istennek 13 tulajdonsága kiváló szerepet játszik (שלש עשרה מדות) a liturgiában és dogmatikában egyaránt.

Ahrens azon nézetet van, hogy a mágikus négyszög nem régebb, mint Geber. Ha a mágikus négyszög kritériuma a végösszegek egyenlősége, akkor nem tudunk zsidó forrásból régebb adattal szolgálni; ha azonban ettől eltekintünk és a magiát csak betűk alkalmazásában keressük, akkor utalhatunk egyre másra. Sabbath 61b. és Szóferim 15, 4 említ „betűket” az amuletteken³⁾, melyek esetleg négyszöget alkottak. Még nevezetesebb a Jeczira könyv, a betű mystika alapkönyve. Itt 4,4 azt mondja, hogy: „2 betű 2 házat épít, 3 betű 6 házat épít, 4 betű 24 házat épít, 5 betű 120 házat épít, 6 betű, 720 házat épít, ezen túl számíts, a mit a száj nem tud kimondani és a fül nem tud hallani”. Ábrahám ben Dávid kommentárjából kitünik,

¹⁾ Ahrens 201, 4; 204, 3; 217.

²⁾ J. h. 227.

³⁾ Ó-zsidó bűvészet 83.2 (német kiadás 93,1) biztosnak vettem, hogy שלש kiegészítendő, de tekintettel arra, hogy az arabok is betűkkel fejezték ki a számokat, nem lehetetlen, hogy a bab. talmud és a késői Szóferin traktátus már nem az istennév betűiről szól.

hogy szövegében még egy szám volt: „7 betű 5040 házat épít”. Betű (אותיות) helyett „követ” (אבנים) olvasott, de az összefüggés szerint csak betűkről lehet szó, amint tényleg magyarázza is. Fontos itt az, hogy a permutáció betűcsoportjait házaknak (בתים) nevezi, mint Ahrens az egyes számok négyszögeit „Zelle”-nek. Abból, hogy a Jeczira a betűk helyett követeket mond, az következik, hogy a permutációs számadatokat számelméletből vette kölcsön, a mely kövecskékkal operált. A számok tényleg pontosak. Mint-hogy sokkal magasabb arithmetikai tudásról tesznek tanúságot, mint a mágikus négyszög, nem valószínűtlen, hogy az utóbbit is ismerte.

Egy másik kombinációban azt mondja a Jeczira 2, 3: „22 betű alapkép megvan erősítve a szférára 231 kapuban és a szféra forog előre és hátra . . . Isten vette őket és cserélgette az alef mind a betűkkel és mind a betűket az aleffel, a bétet mind a betűkkel és mind a betűket a béttel és így körbe forog, úgy hogy minden alkotás és minden beszéd egy névre jön ki”.¹⁾ Bennünket itt csak az érdekel, hogy két-két betűből álló csoportokat képez, melyek végül egyre jönnek ki. Úgy képzelte, hogy fordítva olvasva, ugyanazt a sorozatot kapjuk. Ez is magasabb játék a betűkkel, melyek a számokat is kifejezték, mint az arabs első 9 betűjéből alkotott magikus négyszög. A „Teremtés könyve” a betűket mágikus értelemben permutálja és csoportosítja, ez a betűk ilyen használatáról tesz tanúságot.

A magikus négyszögeket összefüggésbe hozták a 7 planétával, a legkisebbet Saturnus, a legnagyobbat a hold

¹⁾ Jeczira 4, 4 ed. Mantua: שתי אותיות בנות שתי בתים שלשה: בנות ששה בתים ארבעה בנות ארבעה ועשרים בתים חמש בנות מאה ועשרים בתים שש בנות שבע מאות ועשרים בתים מכאן ואילך צא וחשוב מה שאין הפה יכולה לדבר ואין האוזן יכולה לשמוע 2, 3 כיב אותיות יסוד קבועות בלגלג ברל"א שיערים: והזור הנלגל פנים ואחור והוא סומך לדבר אין בשויה למעלה הענן ואין ברעה למטה מנע.

Az utolsó mondatból következik, hogy a permutáció jó és rosszra használtatott, tehát mágikus célra. ענן talán a מנע, pedig a שויה a betűcsoportban volt a legmagasabb helyen.

kapta. Az amuletteken a 16. század óta a négyszög és a megfelelő planéta együtt szerepeltek (Ahrens 197 kk.). A Jeczira a 7 betűt (בגדכפית) összefüggésbe hozza a 7 planétával, a hét hét napjával, a lélek 7 kapujával, a 7 éggel, a 7 földdel, a 7 hétévvel (שבתות). „Azért a 7 kedvelt az egész ég alatt” (4, 3. 4.).

Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim „Occulta Philosophia” c. műve Nyugaton valóságos occultista biblia volt. A *De Planetarum mensuris* c. fejezetben azt mondja, hogy Johphiel az *Intelligentia* Jovis, a miért is a Jupiter-amulettekre egyebek közt a Johphiel név is rákerült. E név betűszámértéke héber írásban 136 (יחמ"א), a mely szám a Tabula Jovis szerint a neki szentelt 4 szám legmagasabbja: 4, 16, 34, 136 (198 és 202. lap).

A héber יחמ"א számértéke természetesen 137, de ez mellékes. Fontosabb az, hogy ez a név a zsidó mystikában már az ókorban szerepel. Először a Targum Jónathan Deut. 34, 6 említi, hol Metatron, Uriel és Jeféfiya társaságában jelenik meg Mózes halálával kapcsolatban. A Zóhar, Hekalót r. (Jellinek III, 107, nem V, mint Schwabnál) mások (Ben Jehuda, Thesaurus 2005; Schwab, Vocabulaire 145) a tóra fejedelmének, de a titkos tan fejedelmének is tartják¹⁾. Raziel 43b egy amuletten szerepel, a mely a szülést segíti elő. Agrippa mindenesetre a Kabbalából vette át a nevet (Ahrens 202: den Agrippa möglicherweise aus der Kabbala übernommen hatte).

Ahrens azt mondja, hogy „Johphiel” a héber nevek rendszerének a dereka Agrippánál. Ezután így folytatja: Ez épület továbbépítése nem sok fejtörésébe került, hanem meglegedett azzal, hogy valamely szót konstruáljon, amely a szükséges számértéket adja, nem törődve azzal, hogy nyelvilleg tartalmaz e célzást az illető planétaistenre és hogy nyelvilleg van-e egyáltalában valami jelentése. Így találjuk nála pl. a „Graphiel” szót, számértéke . . . 325; ez pedig a Marsnak szentelt 4 szám között a legmagasabb. Ezért „Graphiel” a Mars szférájában számbelileg ugyanazt

¹⁾ Előfordul egyszer a Gaster által kiadott „The sword of Moses (הרבה דמשה) II. 34 egy idézésben (Beschwörung), ugyancsak Metatron társaságában.

a helyet foglalja el, mint „Johphiel” a Jupiterében. Ezzel „Graphiel” természetesen „Intelligentia Martis”-szá emeltetik fel. Látjuk: „Örület, de van benne módszer”(202—3).

Ezzel szemben megállapítjuk, hogy „Graphiel” tényleg előfordul a héber mystikában. Hekhalóth rabbái ed. Jellinek III, 94 (nem 99, mint Schwabnál 98. lap). Héberül גרפיהל, melynek számértéke 324. Agrippa (vagy elődei) azonban „Graphiel”-t visszairta héberre גרפיהל (a zsargon helyesírása szerint) és így 325-öt kapott. Így található egy párisi Bibliothèque nationale birtokában levő amuletten, melyet a Revue numismatique 1892, 251 ismertet (Schwab i. h.). Egész biztosnak látszik, hogy Agrippa a sok isten-név közül azért választotta ép a Johphielt és Graphielt mert ezek tartalmazzák a keresett számértéket. A két angyal név a görög bűvészpapirusokban, amint látom, nem fordul elő és a talmudban sem szerepelnek. Ez a körülmény arra vall, hogy talmudutáni eredetűek, teljes bizton-sággal Graphiel, melynek nincs nyelvi értelme.

Agrippa, mint a két példából látszik, héberül nem tudott, nagy előszeretettel a héber nevek iránt bizonyára csak zsidók segítségével elégíthette ki. Eredetisége talán csak abból áll, hogy a mágikus számokat kombinálta a zsidó kabbalával, csak a zsidóval, nem az arabbal, amely tőle távol esett és a melyben nem igen hihetett — a mágikus nép a zsidó volt. Már t. i. a középkor keresztény népe és tudósi szemében. Agrippát a zsidó kabbala szempontjából kellene vizsgálat tárgyává tenni.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

REPHAIM. PALESZTINA ÉS FÖNICZIA TÖRTÉNELEMELŐTTI KULTURÁJA.

A Görresgesellschaft (kathol. társaság) Jeruzsálemben tudományos állomást tart fenn, melynek célja a szent föld-re vonatkozó kutatások közzététele. Az első publikáció a feliratban nevezett tárggyal foglalkozik és 1917-ben jelent

meg. Teljes czime: *Collectanea Hierosolymitana. Veröffentlichungen der wissenschaftlichen Station der Görresgesellschaft in Jerusalem. I. Band. Rephaim. Die vorgeschichtliche Kultur Palästinas und Phöniziens. Archäologische und religionsgeschichtliche Studien von Prof. Dr. Paul Karge. Paderborn 1917.* Nem kisebb, mint 765 nagyoktáv kötet és e mellett csupán Galilea és Fönícia a tárgya, melyhez a többi Palesztina, tehát a tulajdonképi Judea Jeruzsálemmel együtt csupán a teljesség kedvéért vonatott be. Már az alczim mutatja, hogy a fő tárgy is csak „tanulmányok”, nem kimerítő összefoglaló mű. A mű ezen jellege okozza a nagy terjedelmet, a mely csupán az eredményeket előadó későbbi műnél a bővebb tartalom mellett is redukálható lesz. Az ilyen munka a czélt jobban fogja szolgálni, mint ily vasok kötetnek csak kevés olvasója és még kevesebb alapos tanulmányozója akad. Hogy a prae-historikus kultúra ismerete a biblia megértését lényeges pontokban elősegíti, minden kétségen felül áll és ezért ezt a terjedelmes kötetet is örömmel kell üdvözlölni. A műnek első lapjai, melyek „az ótestamentom kőkorszakbeli emlékezéseiről” szólnak, demonstrálják ezeknek a kutatásoknak bibliai jelentőségét.

A mi ismertetésünk célja első sorban a mű bemutatása lévén, először a rendelkezésre álló térre való tekintettel, röviden a tartalmat adjuk, minél a fejezet címeik közlésére szorítkozunk, a mely után a mű sorrendjében saját észrevételeinket adjuk, itt-ott egy-egy előttünk érdekesebbnek látszó részletre is utalva. Az egyes fejezetek összesen tíz, kettő-hat között váltakozó alfejezetekre oszlanak, ezek viszont két alfejezetnél három, illetőleg négy alpontra, de mi a már említett rövidség kedvéért csupán a fejezetek címeit jegyezzük ide. Ezek a következők: 1. Kőkorszakbeli emlékezések az Ótestamentomban. Palesztina prähistoriai kutatása eddigi menetének áttekintése (4—16). 2. Az ember legrégibb fellépése Elő-Ázsiában és geológiai előfeltételei (16—37). 3. Az újpalaolithicum (37—78). 4. A fiatal palaolithicum (78—114). 5. A neolithicum (115—187). 6. Galilea és Fönícia prähistorikus településeinek fekvése (188—200). 7. Palesztina neolith kulturája az ásátások ered-

ménye szerint (200—216). 8. A legrégibb keramika (216—293). 9. Prähistoriai emlékek a Genaezaretto nyugati partján. (293—379). 10. A palesztinai megalithkultura (379—715). Végül következnek: Befejező elmélkedés. Pótlások és javítások (716—718). Syria, Palesztina és a Szinai félsziget geográfiai tulajdonnevei (719—729). Név- és tárgymutató (730—762). Bibliai helymutató (763—765). 67 kép és egy térkép is van a kötetben.

Több buvár azon a nézeten van, hogy ősidőben nem sémi nép lakott az országban. Egyik bizonyíték, hogy Jeruzsálem, Megiddo, Elteke s hasonló tulajdonnevek nem sémi szók (147). A cserépedények, melyeket találtak, K. szerint részben azonosak (237). Az Amarna lelet szerint már a 15. században időszámításunk előtt Egyiptom uralkodott a palesztinai városállamok felett, azóta is minden időben kulturközösségben állt a két ország, tehát igaza lehet. De más országokkal is kereskedett Palesztina ősidőben. „*Palästina liegt an der Kultur des östlichen Mittelmeergebietes und steht in Beziehungen zur Keramik Kretas und der Kykladen*” (u. o.) A bronzkorszak Palesztinában és Föniciában 2500 körül képződött ki teljesen (287). „Viel wichtiger und klarer sind dagegen die *Beziehungen der altbronzezeitlichen palästinischen Keramik zu der des Ägäischen Meeres*” (291). „Alle Anzeichen sprechen vielmehr dafür, dass Palästina, welches seit 1500, was die materielle Kultur betrifft, sehr unter dem Einflusse der mykenischen Vorbilder stand und mit bemalten Tongefässen, namentlich aus Zypern, ebenso wie Ägypten überschwemmt wurde, auch in der älteren Bronzezeit mit der ägäischen Kultur und deren Hauptsitz Kreta durch eine nahe Kultur eng verbunden war” (291). Palesztina a harmadik és a második évezred első felében anyagi kultura tekintetében nem Babylóniával, hanem az ágei tenger viláágával és Egyptommal állt kapcsolatban. „Es ist mehr nach *Westen und Südwesten als nach Norden und Osten orientiert*” (292). Az aláhuzások itt is, később is a szerzőtől erednek.

A barlangok részletesen vannak leírva (293—305). A legfontosabb volt Arbela barlangvárosa, a mely a Makka-

beusok és Herodes idején nagy szerepet játszott. Itt voltak a „rabbik”, mai nyelven a szabadságharcosok (303). Josephus ezeket a barlangokat részletesen írja le. Ha tehát a talmud barlangba menekültekről beszél, pl. Simon ben Jochai és fia 13 évig tartózkodtak ilyenben, nem képzelete vezeti, mint gondolják. A kömölekekről a 412. lapon a következőket olvassuk: „*dass sich Denkmäler der Megalithkultur, wenn wir von Obergalliläa absehen, in grösserer Zahl nur am West- und Südrande der Wüste Juda, und zwar fast in ihrer ganzen Ausdehnung, finden . . .* Alle diese Denkmäler repräsentieren *späte Formen aus der Endzeit der Megalithkultur*. Es sind die *einzigsten schwachen Zeugen, dass die Sitte megalithischer Grabbauten einmal auch in die Teile Judäas Eingang gefunden hat, welche mit dem Hirtenleben und dem Osten in enger Verbindung gestanden hat*” (412). Ismertette a keleti Jordán megalith emlékeit, K. ezt mondja: „Das mit dunklen Lavamassen bedeckte Hochland des Golan und der Westrand der Nukra ist das klassische Land der megalithischen Denkmäler in Palästina. Die Dolmennekropole sind hier so häufig und so ausgedehnt und die Monumente so zahlreich wie nirgends sonst im Lande” (422). A dolmane ezekre rugnak. Ezek a kőnekropolisok folyóvíz mellett vannak, bizonyára azért, mert a telepék is víz (forrás) mellett voltak és azért, hogy a halottak a folyóvíz látásán felrisszüljenek (423). Terjedelmes előadása végén K. mások ellen azt állítja, hogy a megalithkultura Palesztinában nem valamelyidegen vándor árja néptől ered. „*Sie ist vielmehr mit dem Lande aufs innigste verknüpft, bodenständig, und stellt eine Kulturschicht dar, die in der Entwicklung das Landes eine breite Stelle eingenommen hat*” (492). Ezután tárgyalatik a palesztinai megalithsir származása és keletkezése, melynek folyamán konstatálja, hogy Egyptomban nincsenek dolmene (495 és 499). Azt gondolja, *dass die gegen Ende der Steinzeit im Ostjordanlande auftauchende Sitte der megalithischen Grabbauten unter dem wachsenden Einflusse des Seelenglabens auch dort entstanden ist*” (501). Más nézet 502. lap. A halott eltemetéséről azt mondja, hogy a lélekhitel van összefüggésben a hulla mosása. Arab és zsidó szokás 503. lapon. Hogy a sir fölött sátrat (Hütte)

építenek, annak megvan a maga oka, a mi szintén a lélekkel van összefüggésben (516). A chaszid világ Óhelje (אהל) mindenesetre Keletről jött. „Auf einer höheren Kulturstufe, besonders wenn man feste dauerhafte Häuser besass, wurden die Toten gern unter dem Estrich, besonders in der Nähe des Herdes, oder in einer Ecke begraben. Die Überlebenden blieben einfach in den Häusern wohnen“ (u. o.) Ez a szokás nagyon el van terjedve a primitív népeknel, a Mechilta az egyiptomiakról mondja. Tiberiás talán ily módon lett a halottaktól tiszta város.

Mózes és Áron hegyen lettek eltemetve. Kíváló férfiak számára az arabok mai napig előszeretettel hegycsucokat választanak sírhelyül (520). A dolmen a halottnak háza és egyuttal emléke. „Der Dolmen, eine monumentale oberirdische Grabkammer, er vereinigt die Eigenschaft des Leichenbehälters mit derjenigen des Grabdenkmals, der Grabstele. Die Grabstele in Gestalt eines unbearbeiteten Steinpfählers eines Holzpfehles oder aus irgendeinem andern dauerhaften Stoff auf dem an sich unkenntlichen Flachgrabe oder auf dem Grabhügel ist das einfachste Denkmal oder Merkzeichen des Grabes“ (523). „Grabsteine über dem Grabe oder am Grabhügel treffen wir bereits im ältesten Ägypten, in Kanaan und Phönizien, bei den Römern“ (u. o.) A síroszlop (Grabstele) első célja, hogy a sirt az utódok számára megjelölje (524), de époly régi az a képzet is, hogy a sírkő vagy a síremlék a halott szellemének trónusa vagy lakása. Erre szolgál a sírkő (525). A halott születésnapjának évfordulóján halotti lakomával egybekapcsolt emlékünnepet tartottak. Ez volt a *Genesia* a görögöknél (552). Az élő ember születésnapj ünnepé ezzel nem azonos. Ezek után a barajta (Abóda Zára 9a), amely יום נחמיה יום תהלה-t említ, érthető volna; kétféle születésnapj ünnepéről van szó és a második nem pusztá magyarázata az elsőnek. Már az ókor ismerte az általános halotti emléknapot (552). Ragaszkodásból a beduinok a halott emléknapiján sátrat építenek a halott sírja fölé és abban huzamosabb ideig tartózkodnak (555 k.). A chaszid rabbija sírjához zárandokol a Jahrzeitra. A jeruzsálemi vízmerítés ünnepéhez párhuzamot olvasunk 566 k. la-

pon. A harmat a halottakat feltámasztja. Bibliái, talmudi és gyászénekekben található ez a felfogás (Goldziher nyomán 568). A zsidó sírköveken található mélyedésről (csésze = Schale) K. azt hiszi, hogy a halottnak odaöntendő víz számára készült, amint ezt más népek is teszik (574). A zsidó, kit megkérdezett, erről nem tudott semmit és azt mondta, hogy a madarak számára való. A szokás nagy ur, akkor is parancsol, mikor az értelme már rég feledésbe ment. A dolmenépítőkről szólva K. aláhuzva a következők is állítja:

„Jedenfalls müssen die so auffälligen und zahlreichen Grossteingräber im Ost- und Westjordanlande die Volkshypothese der nachsteinzeitlichen Bewohner, natürlich auch der Israeliten lebhaft beschäftigt haben“. Az óriás Rabbath Ammonbeli Ógról való elbeszélés és az óriás őslakókról való képzetek, melyek főképp a keleti Jordán országban laktak, a dolmenekből és más megalithépületekből eredtek. Az óriás őslakóknak képzelt Refáim a megalithsírok népies magyarázatából erednek (612). Azt következteti, hogy a Refáim, a palesztinai népmonda óriás őslakossága, az ősidők képzelt óriásai és a dolmenekben nyugvó halott szellemek, a dolmenépítők (644). A nyugati és keleti Palesztina építő művészete közt ellentét van (661).

K. nagy műve végén adott összefoglalásból idézem a legjelentősebb részletet, amely így szól:

„Eine weitere wichtige Tatsache, auf die noch einmal hingewiesen werden soll, ist der *Mischcharakter der palästinischen Kultur*. Dieser zeigt sich schon in früher vorgeschichtlicher Zeit. Palästina als schmales *Durchgangsland* zwischen dem asiatischen und nordafrikanischen Kontinent, durch die Natur in viele Sonderlandschaften verschiedenartigen kulturellen Einflüssen, von Osten kulturfeindlichen und hemmenden Mächten ausgesetzt, hat nie eine eigene und einheitliche Kultur haben können. Das Bild, das wir durch unsere Untersuchungen gewonnen haben, ist allerdings durch die Beschränktheit des archäologischen Materials ein einseitiges. Wir konnten die palästinischen Funde beständig vergleichen mit denen Ägyptens und der Welt des Ägäischen Meeres, während Nordsyrien und Kleinasien noch zu wenig erforscht sind. Von wichti-

gen Kulturgütern Palästinas mussten wir vermuten, dass sie aus den benachbarten Kulturländern dorthin gekommen sind, ob aus Babylonien oder dem Niltale, bleibt zweifelhaft. Der Kulturesel mag wohl aus Ägypten stammen, das Pferd sicher aus dem Norden, bei der Rinderzucht, dem Getreidebau und der Pflugkultur bleibt der Ursprung ungewiss, ebenso beim Ziegelbau.

Ihrer Natur nach ist die *materielle* Kultur Palästinas, sobald sie sich aus den primitiven Zuständen der Steinzeit zu eigenem Charakter erhob, eine *asiatische*; aber sie *nimmt noch teil an der im wesentlichen gleichförmigen Kultur des östlichen Mittelmeergebietes* im 3. Jahrtausend; sie liegt an der Peripherie dieses Kulturkreises, der durch regen Austausch zur See verbunden ist und erhält von den führenden Zentren dieses Kreises, Ägypten und Kreta, beständig Anregungen zu höherer Entwicklung," (713. lap).

Szűk téren így némi képet adtunk e nagyszabásu mű tartalmáról, a melyből távolról sem látszik, hogy mily sűrűn foglalkozik a bibliával, nem ritkán a későbbi zsidósággal is. Részben a széles világ és népei gondolkozásából és szokásaiból idézett párhuzamok azok, a melyek a művet oly nagyarányúvá tették. De az olvasót felvilágosítják és nem ritkán gyönyörködtetik. Mindezt és más egyéb előnyöket készségesen elismerünk, mindamellett azt hisszük, a mint már ismertetésünk elején érintettük, hogy kevesebb több lett volna. Attól kell tartani, hogy a tulságos terjedelem az olvasók zömét — a praehistorikusok igen kevesen vannak, a Palesztina praehistoriája iránt érdeklődők természetesen ezek között is ritkák — eleve elriasztja. Kár volna, mert K. teljes tudományos apparátussal dolgozik és elevenen ír.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

הנביא

A középkori irodalomban sokszor olvasható e szó egyes nevekkal kapcsolatban. Ezra Monscontour városából pl., ki a toszafotból ismeretes, így idéztetik אמר ה' עזרא [דרה רב דאמר 25a Sebuoth ד"ה ודלמא 88a Gittin Tósz. הנביא];

Juda b. Natan, Salamon b. Aderet egyik respondense neve után is הנביא olvasható [ms. Bodl. 2550 sz. קירושין 115—116 számok Neubauer: Nouvelles collections de consultation casuistiques. R. E. J, XII. 89.) Sőt piut akrostichonban is fordul elő הנביא. Így például Benjamin b. Abraham אמנה אנוכי kezdetű Viddujában és אנש נכר מרע kezdetű Tauchechojában az atya neve után a versekben a הנביא-t mutatja. (Zunz. Lg. 355. old. Zunz.) Literaturgeschichteja említett helyének 2 jegyzetében még több esetet sorol fel, hol a הנביא szó szerepel a név után. Zur Geschichte című művében (369 old. n. jegyzet) rövidített eulogiának sejtí és azt hiszi, hogy ein abgekürztes גיבתויה; a mi נפשו כטוב חלין ירש ארץ nek rövidítése volna. (Zs. 25. 13. Z. G. 360. old.). De ugyancsak a Zur Geschichte végén azt tartja, hogy נביא „war ein Eurentitel". (561. old.). Gross a Gallia Judai-caban követi e felfogást és azt mondja: La qualification de נביא „prophète" est un titre honorifique d'un usage assez frequent" (337. old. és 410 old. Utobbi helyen még több példa a הנביא használatára.)

Rég sejtettük, hogy ez nem tiszteletbeli név, mert feltűnő volna, hogy e הנביא címet, mely Maleakhival tényleg megszűnt és melyre a Talmud megjegyzi נבואה megjegyzi stb. ennyi embernek adatott volna különböző országokban. Bizonyossá tette feltevésünket, mikor a הנביא szóval egy kézirat végén találkoztunk és minden betűje fölött ott láttuk a rövidítést jelző vonáskákat. Codex Kaufmann 77 IV. végén (l. Katalogusom 17 oldalát) következő záradékban szól a hatalmas Maimuni féle Misne Tóra scriptora illetve illuminatora: אחרי הפלך ואנשי הולך קטן צעיר במעשיו הנני נתן בר: שמעון הלוי כתבתי זה הספר להנדיב ר' אברהם בן החבר רבי ברכיה גיסי והתחלתי בשנת חמשת אלפים וחמש ולאלף הששי ביום חמשי בתשעה באייר ונמרתו במול טוב בשמונה לירח אלול חמשת אלפים וחמשים ושש לאלף וששי צורי י"ה יברכהו ויוכחו לו ולבניו ולבני בניו אחרי עד תם כל הדור. ספר המימון הזה נהרש בחמשים ושש לפרט. ברוך י"י אלהים אלהי ישראל אשר לא הסיר חסדו ותפלתו מאתי וזכני לכתוב לגמור ולסמון את ספר אבן מיימון לגיסי וכשם שזכני המקום לסיימו כך יזכני לשמרו בהלכותיו בחקתיו ובכל משפטיו הכתוב" בו ככתוב והגית בו יומם ולילה למען תשמר בכל הכתוב בו כי אז תצליח דרכיך ואז תשכיל רק חוקי ואמציני לא מרומה לשארו ולקיימו ולי אני עובד נתן בר שמעון

Utána újból leírja a scriptor a könyv הלוי הנביא הוק. indexét és ennek végén újból olvasható בר חוק הסופר נתן בר Világos, hogy abbreviatura mely meghalt ember neve mellett eulogikus értelmű, hiszen nem lehet oly jeles emberről szó, hogy a „proféta” előnevet kapta volna a scriptornak atyja is.

Nézetünk szerint nem egyéb, mint rövidítése a régi kezdetű halotti könyörgés utolsó mondata szavainak: ה' הוא נחלו וינח בשלום על משכבו. Belőle rövidítve és egy ismeretes, tetszetősnek látszó szóba foglalva נחלו ה' lett. A הנביא בשלום-ból נחלו ה' lett. A formula különben is igen régi sírfeliratokon allusióval Jes. 57. 2-re: יבוא שלום וינחו: על משכבתם. A Müller Nikolaus által ismertett monteverdei zsidó katakomba Rómában több felirata görögül mutatja a formulát „en eiréné hé koimésis autuu¹⁾”. Az egyik felirat, mely különben görög nyelvű e három héber szót is tartalmazza (שלום על משכבו). Az ő keresztény sírköveken is ismeretes a formula: dormit in pace²⁾.

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

GENIZA TÖREDÉKEK.

III.

F.

Gyűjteményünk következő darabja egy harmincöt cm. hosszú és tizenhárom cm. széles papíros, mely mindkét oldalán van tele írva. Az első oldalán huszonhét sor, a másik oldalán pedig huszonkilenc sor olvasható. De világos hogy még néhány sor hiányzik felülről belőle. Mindkét oldalának hosszában is van írás, melyet 2—3 szó kivételével lehetett kibetűzni. *Conceptussal* van dolgunk, a mi abból is látszik, hogy egyes helyek a szavak fölött elhúzó vízszintes vonallal vannak megjelölve, a mi azt jelenti,

¹⁾ Müller Nikolaus: Die jüdische Katakomba am Monte Verde de zu Rom. (Leipzig 1912 98 es köv. old).

²⁾ la Via Appia Pignatelli. K. ny. a Bulletino dell'imp. Istituto archeo l. I. 56 o. a. a. Le catacombe degli Ebrei presso.

³⁾ Kaufmann; Handbuch der altchrist. Epigraphik Freiburg 1917. 26 o.

hogy e helyek törlendők. Sajátos végső *mem* betűket ír hasonló a cursiv írásban használt *ajin* betűhöz. A vers szövegében levő *bibliai* idézeteket az egyes szavak fölé rakott két-két ponttal jelzi Isten nevét rendszerint י' betűkkel írja. A szentirási citatumokat a conceptus másik felében י' rövidítéssel hozza és az olvasó bibliai járatosságára bizza azok kiegészítését.

Üdvözlő verset tartalmaz, melyet a gaónhoz intéz és benne felköszönti a gaon fiait. *Maczliach* (מחליח) *fosztati gaónhoz* szól, a mi a negyedik sor fölött irt szóból következik. Fiait üdvözlí benne, kik még atyjuk életében valami vezető szerepre tehettek szert. Lehet, hogy a gaon fiai születése alkalmából készültek e versek, melyek talán a zsinagógai istentisztelet folyamán kerülhettek előadásra. Az *egyptomi* gaonátus fényének emelését célozzák e jámbor kívánságok. A régi, keleti piutok módjára készültek. Rigmusok és utánuk seregestül a bibliai idézetek, melyek ilyen fajtájú események dicsőítésére alkalmasak. Az A. oldal margóján hosszában négy sor olvasható, mely י' re rimel: Ugy látszik, hogy a szöveg *hetedik* sorának végére valók, a hol egy Γ alaku jel arra mutat, hogy a marginális kiegészítésnek itt volna helye. Előttük még האונדים szó, mely most egyedül áll, mutatja, hogy még egy sor hiányzik. A *huszadik* sor utolsó előtti szava fölött, ו' fölött, egy ו' alaku jel látszik. Mint *ajin betü* értelmetlen. Talán szintén írás jel és a margón egy magában álló והבן szónak helyét jelöli és a verssor így teljes értelmet adna.

..... 1 A oldal

ודעה כי שדי הקימך לצמותים

לך רעים ועמותים ודעה כי שדי

מצליח

הקימך לצמותים. ובה אחר נאון

5 ובנין הקמותים. כיום בישראל לאותות

ולמופתים. למען "רבות מופת"

בארץ מצרים. והנולדים לך

קומם אל כחשך הימים ההם.

ודעה עתה. י"ו ושימים לנבירים

¹⁾ L. M. Zs. Sz. XXXV. 51. o. ér köv. oldalakon. A számos k o h a n i t a célzásu bibliai idézet is e mellett szól, levén Maczliach Abhronida.

10 נא בימי אביהם: ובשורון לשרים
ולראשים עליהם, ויאמרו בגללם
שרים בשוריהם, ברוך אשר
הקימם תחת אבותיהם, פלוני
ופלוני יבורכו שניהם, בברכת שרים
15 וברכות שמם, הנולדים לך
ילדים התיחשו לגאונים קדושים,
אשר שרו במשרת אלהים ואנשים,
והיו לישראל לרכב ופרשים, בק... יהיה
בהם להפציהם דרושים, ובחמשה
ע
20 ספרי דת יהיו המושים, ואת נאון מ'
כהני
אצילי נביר שרים וראשים, להם
בני בנים גם בני שלשים עוד...
הראה כוירא יוסף לאפרים

וג

25 כענין שנאמר
וירא יוסף לאפרים בני שלשים גם
27 בני מזר וילדו על ברכי יוסף.

A oldal margóján hosszában: ... האובדים, וגם ה...
לעבדים, קום ועדה משרה נאון לידידים, ודעה עדת יו' כהורך בחסידים, הלא
תעודות המה בורך לאחרים, ותחון

B oldal ... רומיה בי' יו' ואלהיו

(עתה) ארוממך ג'מ נשבע יו'
ולא ינחם ג'מ ואתה הוואל וכרך
את בית עבדך ג'מ בריתי
5 היתה אתו ג'מ תורת אמת
היתה בפיהו ג'מ שפתי כהן
ישמרו דעת ג'מ שמר תם
וראה ישר ג'מ פנהם בן אלעזר
בן אהרן ג'מ לכן הנני ג'מ
10 בני עבדך ישכני ג'מ ויהי כחול ורעך
ג'מ כחצים ביד נבור ג'מ אשרי
הנבר אשר מלא ג'מ הנה כי בן
יבורך ג'מ כי עם אבני הגדה ג'מ
ורבצת ואין מחיר ג'מ תעתיר
15 אליו וישמעך, ויתנור אמר ג'מ

ושמתי את ורעך ג'מ הנה אנכי
והולדים ג'מ, ילדים אשר אין בהם
כל מום וג'מ ועתה שני בניך ג'מ
אלה הבאים ג'מ בשמות נשיאים ג'מ
20 יציית מבני אדם ג'מ והדרך צלך
ג'מ ואעשה לגוי גדול, וראה
בנים לבניך ג'מ כי תקדמנו ג'מ
כי תשיחהו ג'מ יהי שם יו'ת מבורך ג'מ
רבו... ג'מ אברכה את יו' ג'מ
25 ואנחנו נברך (יה ג'מ) ברוך יו' אלהים
אלהי ישראל ג'מ וברך שם כבודו ג'מ
ברכי נפשי ג'מ ברכי נפשי (את) יו' ג'מ
שאו ידיכם קדש ג'מ אשר המתברך
29 בארך יתברך ג'מ נבור בארך יהיה ג'מ
ויאמר אלהים... ג'מ ואת בריתי... ת ג'מ a maogon

JEGYZETEK A SZÖVEGHEZ.

- A. oldal. 1. sor csak ennyi olvasható, a többi kiszakadt.
2. sor hibás, mert a harmadik sorban újból megvan, ezért a sor feletti vonallal jelölve.
3. sor, עמיתים e helyett עמותים, synom. דעה נאך. Prov. 1.
24. 14. sor, דעה הכמה לנפשה.
4-6 sor. לצמיתת = לצמות. Lev. 25. 30, a rim kedvéért.
Értelem: Tudd meg, hogy Isten örökre rendelt téged és így szólt: A gaónt és fiait rendeltem a mai napon Izraelben példának és előjeleknek. Allusio Jes. 8. 18-ra és befejezi II. M. 11. 9. verssel.
A 4. sorban מצליח szócska olvasható, de áthuzva.
6. sor. végére talán a marginatis versek valók.
9 sor. Első három szó fölött vonal, tehát öröklendők a szavak.
11. sor. V M. 1. 15.
12 sor. שרים = énekesek. Koh. 2. 8. és az egésze Zsolt.
45. 17.
14 sor. I. M. 49. 25,
15 sor. הנוגדים hibás, ezért fölött e vonás.
16 sor. ההחשו mint sokszor a Kronik. könyvében.
17 sor. Célzás I. M. 31. 29-re ואנשים ואלהים, itt
oly értelemben: Fejedelmekké lettek Isten és ember fejedelmisége által משרה Jes. 9. 6.
18 sor. II. Kir. 2. 12. és 13. 14.

19 sor. Zsolt. 111. 2.

20 sor. חמשה ומושים szójáték II. M. 13. 18, A Midrás is a 2 szó közt hasonló értelmű szójátékot keres . . . חמושים A שהיו מצוינין בהמשה מיני ויין V. 8. Jalkut a helyhez 227 §. והיו חמושין A מהו חמושין? A szóra vonatkozik, hogy itt volna a helye. A sor végén álló álló מ' értelmetlen.

23 sor. I. M. 50. 23.

A A oldal margón álló ועדה = Jób 40. 10 נאון ונובה; עדה; נה נאון ונובה; Ezer 37. 17. V. 8. még Ezek 37. 17. vonatkozik a fiukra Jes. 8. 16; V. 8. még Ezek 37. 17. B. oldal 1. sor, a többi kiszakítva.

2. sor. Jes. 25. 1. Zsolt. 110. 4.

3 sor. I. Sam. 7. 28; Mal. 2. 5;

5 sor. Mal. 2. 6.

6 sor. Mal. 2. 7. A mondat elején hiányzik כי szócska.

7 sor. Zsolt. 37. 37.

8 sor. IV. M 25. 10

9 sor. IV. M 25. 12.

10 sor. Zsolt. 102. 29, Jes. 48. 19.

11 sor. Zsolt. 127. 4, 5.

12 sor. Jób 5. 23.

14-15 sorok. Jób 11. 19; 22. 27, 28.

16 sor. I M 13. 16; Jes. 8. 18.

17 sor. Dán. 1. 4.

18 sor. V. M. 48. 5.

19 sor. I Krón. 4. 38.

20 sor. Zsolt. 45. 3. 5.

21 sor I M. 12. 2; zsolt. 128. 6.

22 sor. Zsolt. 21. 4

23 sor. Zsolt. 21. 7; 113. 2.

24 sor. Lyukas a papir. Zsolt. 34. 2.

25 sor. Zsolt. 115 18.

26 sor. Zsolt. 72. 18, 19.

27 sor. Zsolt. 103. 1 és 104. 1.

28 sor. Zsolt. 134. 2; Jes 65. 16.

29 sor. Zsolt. 112. 2.

A B. oldal margóján talán I. M. 1. 3, a másik helyet. nem tudom felismerni.

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

HÉBER HELYNÉVMUTATÓ BACHER „AGADA DER TANNAITEN” MŰVÉHEZ.

A M. ZS. Sz. 1910 évi. 219 lapján tett ígéretemet beváltva, itt közlöm a héber helynévmutatót a tannák agadájának mindkét kötetéhez (I. II.). Az első kötetnek második kiadását használtam. Mindegyik *palesztinai* helynévhez hozzáfűzöm, amennyiben az megállapítható, a hely *mai* nevét és zárjelben, hogy a Szentföld melyik részében fekszik (J=Judea, S = Szamária, G = Galilea, P = Peréa). Némely helynév azonosításához megjegyzést fűzök, főleg azokhoz, melyekre nézve az agáda-műben is található valamely megjegyzés.

A) Palesztinai helynevek.

אדום I 233. [Idumaea].	I 89, 435, II 70, 71, 192 בני ברק
אושא I 234, 404, 448. II 54, 55,	Ibn Ibrak (J).
73, 129, 152, 154, 183,	II 524 ³) Irbid (G).
184, 193, 217, 229, 232,	מרון II 175, 275, 283. I.
235, 275, 283, 289, 292,	נקעת רמון II 73 ³ . Rummane (G).
304, 377, 456. Hirbet	נקעת II 213 ³ . 214. (J).
Huse (G).	4) ברדלא (II 548)
אביב II 152, 188. [gör. Ekdippa]	ברתותא I 440 (G?).
Ez-Zib (G).	נדר II 31. [Gadara] Mukesz (P).
אמאמוס I 54 ¹ . [gör. Enmausz]	נדר II 76 [Gischala] Ed-Dsis
Amvasz (J).	(G).
אמורי II 179.	נליא II 559 (J).
נקעת א. I. ארבל	נלול II 24, 92, II 403, 405, 553.
עודסקס I. ארדסקס.	[Galilaea].
ארץ ישראל I 32, 328, II 100,	נמוז I 57 (I. עימסו). Dsimzu (J).
112, 150, 164, 280, 315,	נריז II 164, 423, 479. Dsebe-
394, 403, 409, 431, 437,	let-Tor (S).
442, 510, 521.	גרב II 452. Hirbet Ghurabe ⁶) (J).
אריץ II 287.	נרסי I 265 (G) = Γαρσις (Josephus,
אשקלון I 86, 112, II 495. Askalan	Vita 71, 74).
(J).	דמשק I 98, 389, 391, II 109.
אריץ II 136. Kafr Bireim (G). ²)	(Damaskus)
ביתר I 187, 285, 342. II 151,	דרום I 382. II 412, 496, 505
325. Bittir (J).	[Daróma] (J).
בית פער I 172 (P).	הר הבית I 21.

- חברון II 334. El Halil (I).
 הדרה I 391 (P).
 סבריא I 91, 398, 399. II 72, 159, 174, 370, 384, 387, 530. Tabarije (G).
 טבעין (טבעין) II 275, 284, 552. Tabun (9).
 יבנה I 23, 45, 73, 444, II 55, 70, 90, 151, 324. Jebna (J).
 יהודה I 52, II 533, 534 [Judea].
 ירושלים I 159, 168, 180, 193, 195, 256, 271, 283, 371, 391. II 50, 99, 101, 112, 278, 291, 311, 325, 327, 387, 402, 442, 446, 490.
 כבול I 439. Kabil (G).
 כוכבא II 32. Kókab (G).
 כותים II 164, 387, 423.
 כפר הבבלי II 371,⁶⁾ 373, 469. Babilje (G).
 כפר חטייה II 555. Hattiin (G).
 כפר חנניה II 551. Kafr 'Anan (G).
 כפר נהום I 385. Tell Hum (G).
 כפר סכנין I 108, 257/8. Szaknin (G). I. סכנין.
 כפר עזיז I 233. Hirbet Aziz (J).
 כפר עכו I 93, 137. II 77, 93, 392 (G) = $\kappa\alpha\phi\alpha\rho\alpha\chi\alpha\omega$ (Jos. Bj II 26₆).
 כפר פני II 229.⁷⁾
 כרמל I 306. II 510/11. Dsebel Karmal (G).
 לוד 48. II 192, 496. Ludd (J).
 מגדל גדר II 424⁸⁾ (P).
 מודיעים I 187. El Midje (J).
 מורה II 423 (S).
 מחוז II 548. El Mahuz⁹⁾ (J).
 מעין יהודה I 42. Tell Main (J).
 מערת סמייס I 398. Banijasz (P).

- מרון II 75/6. Meron (G).
 נבטאי II 40, 498, 524 [Nabataei].
 נפולין II 408, 423 [Neapolis]. Nabulus (S).
 סדום II 178.
 סכנין I 41. Szaknin (G). I. סכנין.
 סיני II 185.
 עי II 281 (J).
 עיבל II 281 (J).
 עיטסו I 58 I. נמוז.
 עין תאניה II 530/8. 'Ain et Tine (G).
 עינס II 476 (J).
 עכו 43. 48/8. II 136, 152, 416, 'Akka (G).
 ערדסק II (109), 275, 422. El Hartije (G).¹⁰⁾
 בקיעין I. פקיעין.
 פרך II 32 Farka (J).¹⁰⁾
 פרוז II 505¹¹⁾ Farade (G).
 צור II 72, 136, 188, 410 [T. rus] Sur (G).
 צידון I 90, 374, 435, 437 II 71, 72, 136 Saida (G).
 ציין II 408 (J).
 צפורי I 108, 339, 403, 437, II 72, 150/1, 152, 154, 156, 159, 163, 166, 172, 174, 189, 377, 465, 504, 530/1 Szaflurije (G).
 קבר רחל II 50 (J).
 קסרון II 560 (G).¹²⁾
 קסרי I 403, 505/6, 528. [Cäsarea] Kaisarije.
 קסריון I 398/9. [Casarea Philippi] Banijasz (P).
 שילה II 347, 452. Szelun (J).
 שילוח II 325. 'Ain Szilvan (J).

- II 186, 423, I. נפולין (S).
 תבור I 306, II 510 Dsebel et Tor (G).
 שפרעם I 404. Sefa 'Amr (G).
 שקמינה I 445 [Sykaminon] Tell es-Semak (G).
 תבנה I 444 Tibne (J).¹³⁾
 תקוע II 16, I. מרון (G).¹⁴⁾

JEGYZETEK.

- ¹⁾ Így olvasandó (ס-al, nem אממה mint az Agada i. h.
²⁾ L. M. Zs. Sz. 1910, 222 l., 3. jegyz.
³⁾ I. h. „Ebene Arbel“, olv. „Ebene von Arbel“. L. erről „Beiträge zur Geogr. u. Geschichte Galiläas c. könyvem 52 kk. l.
⁴⁾ I. h.: „Abba Kohien aus Bardala“ nem helyes, mert בר-דליה nem helynév, hanem e két szó összevonása: בר-דליה „a Delaja nevű papi családból való“, l. erről Monatschrift 59. évf. 161 l.
⁵⁾ I. h. 3 jegyzetlenn pótlendő: Pesz. r. 29 (137b): כה נראה és נרב — פסלו של מיכה היה עומד בערב ובחיים היה עומד בשילה (ו) azonosságról l. Mitteilungen u. Nachrichten des Deutschen Palästina-Vereins 1912, 19 K. l.
⁶⁾ I. h. 3j.: „Das war wohl eine babylonische Colonie in Palästina, deren Insassen auch als Babylonier bezeichnet werden konnten“. Azonban nem helyes mit Bacher azután ír: „Doch gab es ein Huzal im Gebiete von Benjamin, welches auch Babel genannt wurde“. A helyeset l. Büchler-nél, Der Galiläische 'Am-haares 322 l., 2. jegyz. T. i. a kéziratok szerint מנימין olvasandó („Minjamin papi családhoz tartozó“).
⁷⁾ L. erről Büchler i. m. 275 l., 1. j.
⁸⁾ Nem a Tiberias-tava melletti Magdaláról van szó (Bacher), hanem a Gadara mellettről, l. „Beiträge“ 81 l., 1j.
⁹⁾ L. Monatschrift 61. évf. (1917) 133 kk. l.
¹⁰⁾ E helynév először II 1091 idéztetik Baba batra 56a-ból, hol azonban határozottan hiba van דמסקוס helyett mint a Bacher által idézett párhuzamos helyek mutatják. A valóságban ערדסק galíciai helység mint II 275 l. 4 j. és 432 l. 4. jegyzete mutatja és mint Bacher helyesen megjegyzi. (Az utalás a 1011. l. jegyzetére [olv. 109 l.] a fentiek szerint helytelen). A talmudi adatok alapján megállapítható, hogy עי mai El Hartije helyén feküdt (Tefa-tól délkeletre).
¹¹⁾ A judeai-szamariai határon, I. ירושלים évk. X. évf. 143 l.
¹²⁾ I. h. írja Bacher: „Dieses (פרור?) ist vielleicht kein selbstständiger Ort, sondern eine „Vorstadt“ Cäsareas, denn das ist die Bedeutung des Wortes“. E feltevés szükségtelen, mivel ez középkori sírjegyzék (מסעות) ed. Tudela-Grünhut

153, דפרייזא h. olv. (אפריזא) a Szafet-től délnyugatra fekvő Farade-ben feljegyzi R. Tanchum פרוך sirját.

¹²⁾ A hely neve, minf i. h. megjegyeztetik egyebütt nem említették. De megjegyzendő, hogy b. Megilla 6a szerint a bírák 130 említett קמרון a későbbi צפוני-vel azonos (Ag. pal. Am. III, 644). Valószínűleg Szefforisz-nak egy külvárosa, vagy egy mellette fekvő falu később is a קמרון nevet viselte.

¹³⁾ L. M. Zs. Sz. 1916, 17 l. 5 p.

¹⁴⁾ A galiciai תקוע fekvését először Bacher állapította meg i. h.

B) Nem palesztinai kelynevek.

אלכסנדריא	147, 179, 11 365, 413.	מצרים	11 187, 233, 442.
אנטוכיא	11 136.	נהרדעא	11 385, 493, 537.
אסיא	11 28, 108, 151, 286.	נהר פקוד	1 385.
אספמיא	1 306, 11 109.	נציבין	1 315, 374, 387, 11 151, 275, 365.
אתינס, אתונא	1 167.	סוריא	11 409.
בית אלים	1 306. (Bythinia?)	סמכשו	1 290.
בבל	1 2, 9, 50, 375, 385, 11 114, 150, 409, 510, 521.	סרמשיא	11 290.
בבדגיא	11 290.	סרקי	11 498.
גולה	1 375.	עילם	11 442.
גולה	11 29.	עמלק	1 122, 140, 146, 204.
גנוק	1 273, 322.	ערבי	11 40, 406, 442.
הריב	1 21.	פרגריטא	11 59.
הוצל	11 371, 417.	פרס	1 398, 11 144, 177, 442.
הנדר	11 431.	פרת	11 39.
הוצה לארץ	11 430.	קדוקיא	11 437.
יון	11 28, 177.	קרטיג	11 287.
כוש	11 187, 442.	עמלק, רומי	11 134, M. Zs. Sz. 1910, 134.
לודקיא	1 383, 11 33, 154.	שכנצב	11 468.
מדבר האמר	1 387.	שלמה	11 40.
מרי	1 273, 285, 398, 11 28, 441.	תרקיא	11 287.

Érsekujár.

Dr. Klein Sámuel.

Helyreigazitások.

I

A Dr. Weisz Miksa által kiadott B geniza-töredékek ezen szavaihoz כנל ערי אלרף (54. lap, 10. sor, v. ö. 53. lap fent 2. sor) Blau L. és Löw. I. megjegyzik, hogy az a marokkói tengerpart vidék, melynek neve „Rif.”

II.

Dr. Klein Sámuel a következőket írja:

A M. Zs. Sz. 1916 évf. 315. lapjához a következőket jegyezem meg: Tiberias — épen nem „bájós” — gyógyfürdő városnak nem egy negyede Syringógia, hanem tőle délre fekszik egy kis rom, melynek neve *Khirbet Serdzsunija*, ez pedig egy régi სრონიი, vagy სრონიი nevű helységnek felel meg, mint ezt სრონია című dolgozatomban (IV. évf. 51 l.) megírtam. Hogy სრონიი, épen a syringa növénynévvel függ-e össze, nem tudom. Amennyire emlékszem én nem láttam 1911 tavaszán orgonát Tiberias környékén. A szentföldi שלוחים stb. topographiai ismeretei vajmi csekélyek, azokra építeni nem szabad.

III.

Dr. Frisch Armin: Vonatkozással Weltner Mór (M. Zs. Sz. 168. l. 1918. jul.-okt.) a *Salman* szóhoz fűzött megjegyzésére csak annyit akarok mondani, hogy jelenleg a *Salman* (שלמן) név a zsidóknál שלמה-vel adatik vissza. Meg lehet ugyan, hogy a névnek eredetileg a שלמה-hoz semmi köze, de nagyon valószínű, hogy már akkor a zsidók között egy névnek szerepelt. 170 l. שלמה férfinév még ma is létezik. Alkamasint = Symachos, a talmudi סומכוס.

IRODALOM.

ADALÉKOK A ZSIDÓ ESKÜ (JURAMENTUM MORE JUDAICO) KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ.

(Winkler E. ily című dolgozata *Budapest* 1917).

A zsidó eskü hű tükre a zsidó ellenes hangulatnak jogfosztásnak és igen változatos története van, a mely teljes mértékben megérdemel egy monográfiát. Csak sajnálni lehet, hogy W. a nyomdai viszonyok miatt nem nyomathatta ki teljes dolgozatát. Ennek jelentősebb része a 30 oldalnál kezdődik, az első két fejezet közül az első (az eskü a zsidóknál a biblia utáni irodalomban) fel van dolgozva, a második (Kol Nidré), nem tartozik szorosan az eskü történetéhez, csak összefügg vele. Minthogy már előttünk van, néhány megjegyzést teszünk. 8. lap. Rába nem III., hanem IV. század. A gáoni korbéli eskü (15 k.) formalitásai kétségtelenül nem zsidó eredetűek. Különösen fel-tűnő a kakas, a meggyújtott gyertya és a hamu, melyre az eskütevőt állítják. Ezek varázseszközök: a láng elűzi a démonokat, a hamu megtöri a varázst (tűz létesítette). Hája gáon raczionalisztikus magyarázatot adhat, de az eskü e formalitásai óbabylóniai babonás eredetre vallanak. Helyesen mondja W., hogy a kíséző szertartás a babylóniai környezet hatása (17. l.) A „Rába botjáról” kapcsolatban a hasonló általános legendával mi is szöltünk folyóiratunkban. — 22. lap, 10. sor a mondat vége kiesett.

A zsidó eskü minden valószínűség szerint a byzanci rodalomban keletkezett a X. században és onnan terjedt el, de az út, melyen jött, nem ismeretes (30 kk.) Sem az esküt kíséző formások, sem az eskü tartalma nem zsidó eredetű. „Tövisággal kellett öveznie a zsidónak derekát, vízbe kellett mennie és háromszor ráköpni a circumcisio

helyére és csak azután esküldhetett meg” (Selden, de synhedriis II. p. 302, Winkler 34). Világos, hogy a vízbemenés, valamint a circumcisált testre való ráköpés varázstörés. A víz és a köpés ugyanis általános felfogás szerint varázstörő. A zsidót bűvésznek nézték és attól tartottak, hogy az elmondandó átkot már előre elhárítja, hatástalanná teszi, gondoskodtak tehát előre ellenszerről. Az eskü formula szintén a bűvészet köréből ered, miről máshol fogunk szólni. A varázslás miatt való aggodalom mutatkozik a capitulare előírásában is: Hints kétszer sóska-t a fejétől a lába körzetében, ott kell állnia, mikor esküszik (38. lap). Ha „sóska” helyett „tövis” olvasunk, akkor is az ellenvarázss-ra kell gondolnunk, nem Jézus szenvedéseire. A byzanciak az eskütevő derekára tétették a töviságot, hogy a felső test (a szája) a varázstörő circumcisált membrumtól el legyen választva. Gebal hegy nem Gilboa, hanem Ebal (Mózes V, 26, 13) az átok hegye (41, 131 és 132. jegyzet ellen). Szerzőnk (44, 139) azt mondja, hogy a zsidókat a papyrusok tanúsága szerint már a Ptolomeusok idején bizalmatlansággal tekintették a törvénykezéshöz. *Ilyen papyrus nincsen.* A zsidók az ókorban egyenjogúak voltak, sehol nincs annak nyoma, hogy a törvénykezés kivételes bánásmódban részesítette volna őket. Privilegiumot adott nekik, hogy szombaton és ünnepen nem kellett a törvényszék előtt megjelenniök. A Sachsenspiegel esküformájában szintén a mágiára emlékeztet a következő: A zsidó mezitláb álljon egy disznóbőrön és karját könyökéig meztelenül és kezét tegye egészen Mózes könyvére (52). A ruha is megtöri a varázst, itt a varázsszerűen ható átokra (V. ö. 55 lent I).

1495-ben I. Miksa császár által alapított birodalmi kamarai törvényszék által elrendelt hosszú esküben előfordul (68. lap) a következő héber mondat: „Lo tissa eth adona[y] eloecha laschau ki lo jenakka adona[y] eth ascher jissa eth schemo lasch aw” (Mózes II, 20, 7). A humanismus hatása látható az egész eskü formán, de azon is, hogy a hébert szefard (tudományos) kiejtéssel írja át. Hogy hiba csúszott be az istennévbe és az utolsó szóba (ketté van választva), nem változtat a tényen.

A speyeri formula (71—72) bevezető két motívum után a következőt adja:

„Amint igazad van, úgy segítsen téged az az Isten, kinek Ábrahám fiát akarta feláldozni; amint igazad van, úgy segítsen téged az az Isten, ki az izraelita népet a tengeren át léptette . . . , úgy segítsen az az Isten, ki megváltotta Dánielt, mikor az oroszlánok közt feküdt Babilóniában“.

Az Izsák feláldozására és az oroszlán barlangban levő Dánielre való hivatkozás őskeresztény eredetű. A katedrálisokban gyakori képek az Akéda és Dániel. Az őskeresztény ima ebből állt: Aki meghallgatta Ábrahámot, mikor a fiát fel akarta áldozni, az hallgasson meg bennünket; a ki meghallgatta Jónást a cethalban stb.; aki meghallgatta Dánielt az oroszlánbarlangban stb. Az ima a zsidó bőjti istentiszteletből ered, megvan őskeresztény imáiban, a zsidó imák közt pedig a szelichót végén talált helyet. A zsidó konzervativizmus 2000 év után is tartja az imát, leszorult az első helyről (más imák léptek helyére), de azért megmaradt, ha utolsó helyen is.

Az előttünk fekvő mű főérdeme a régi, különösen a német esküformák közlése. Kíváncsok, hogy szerző munkáját folytassa, az esküformáknak mintegy corpusát adja. Ki kellene terjeszkedni a francia, spanyol s más esküformákra. A kezdet biztató.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

AZ IMIT 1918. ÉVKÖNYVE.

(Évkönyv. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, szerkeszti Bánóczi József. 1918. Budapest. 1918).

Az Évkönyv, melynek megjelenését a súlyos nyomdai viszonyok hátráltatták, a társulati közleményeken kívül 25 irodalmi dolgozatot és verset ad, melyeken a rendkívüli helyzet nyomot nem hagyott. Első helyen az emancipáció felszázados ünnepén tartott három felolvasás áll, melyek Bánóczi, Mészai Mór és Venetianertól erednek és

igen magas színvonalon állanak. Alkalmi felolvasás Gerő Ödöné is Ágai Adolfról, ki a Társulat felolvasó bizottságának elnöke volt. Az illusztris íróról G. markáns képet fest. Ebbe a körbe tartozik Kecskeméti Ármin megemlékezése Graetz H. zsidó történetíróról is születésének 100. évfordulóján. Beható színes tanulmány. Az Orsz. Rabbiképző Intézet 40 éves jubileuma alkalmából Kohlbach B. érdekes visszaemlékezéseket bocsát közre az intézet első dekaszából, melyek lelkes felhívásban hangzanak ki. Történeti, irodalomtörténeti, archeológiai dolgozatok a következők: Groszmann Zs., Egy meghiusult zsidó adó a múlt század közepén (243—250); Mandl B., Zsigmond magyar király és német császár zsidóadói (252—265), Goldberger J., Eszterházyék szerződése a tatai zsidó hitközséggel (228—242); Molnár E., A jiddis irodalomról (200—227); Blau L., Ókori zsinagógák Galileában (91—104), Herzog Ö., Tell-Hum zsinagóga romjának leírása (145—170). Általános érdeklődést érdemelnek a galileai zsinagóga romok, melyek pogány notivumu ornamentumokat mutatnak, Lajta műépítész kompetens ítélete szerint a legcsodálatosabb műalkotások. Hatásuk a keresztény bazilikára és egyéb általános jelentőségük a cikkben fel van tüntetve. Hogy a prózával végezzek, feljegyzem még Steinherz J. gondolatokban bővelkedő felolvasását: Schakespeare és Lessing a zsidóságról (265—378) és Edelstein B. nagy tájékozottságra valló visszapillantását az 5677-ik évre, a mely méltó folytatása az előbbi évről szóló ismertetésnek (279—318). A következő versek élénkitik az Évkönyvet: Radó A., Ábrahám ligete (66); Lenkei H., Nőé fiai (89—91); Neményi E., És lészen egykor (105); Kecskeméti Gy. (a makói rabbi nagytehetségű gimnazista fia), Versek (126—7); Kiss A., Imádság (Verhaeren, 141—2); Pásztor A., Bárcsak még egyszer (142—44); Feleki S., A szegény zsidó (188—190); Csillag L., Szünidőben (251—2). A szépírdalmat képviselik: Hajdu M., Bus muzsika (128—140); Náday P., Zborói emlék (171—187) és Ujvári P., Umrath Simon és családja (190—90).

Az Évkönyv, mint a kényszerű rövid ismertetésből is kitűnik, kitűzött célját kiválóan szolgálja, változatos és tanulságos olvasmányt adva az érdeklődő művelt közönség

kezébe. Reméljük, hogy a iezonyok cskhamar megjavulnak és a Társulat újból felveheti egész programjára kiterjedő munkásságát, melyből a jelen publikáció csupán egy kis kép.

B. L.

IRODALMI SZEMLE

Rathenau Walter, neves író, kis irata : „Eine Streitschrift vom Glauben“ (Berlin 1917) felelet Trützschler-Falkenstein : „Die Lösung der Judenfrage im Deutschen Reich“ c. iratára, a mely a megoldást az áttérésben látja, mint ez 1800 év óta javasoltatik. Mindkét szerző távol áll a nálunk sürű frivolitástól, a mely a hitet árúként kezeli, utóbbi időben már frakk és kaftánra osztotta, hanem illő komolysággal tárgyalja mint a becsületes meggyőződés kérdését. R. a zsidó vallás lényegét az egyistenhitben, a dogma és egyháznélküliségben látja. Az az ember, aki valamely egyházba belép, ezzel a lépéssel az illető egyház symbolumait helyeselte és elfogadta. A ki az utóbbiakat nem teheti, nem jelentkezhetik. Az értekezés általában nagy problémákat fejteget, a legjelentősebb talán az, amely az egyház és hit fogalmainak kétféleségét tárgyalja, saját szavaival (27. lap): Unterscheidung der Begriffe von Kirche und Glauben“. Véleményét R. finom formában a 29. lapon fejezi ki, hol egyebek közt ezt mondja : „Willst du überhaupt deinem Glauben den Stempel eines herkömmlichen Bekenntnisses aufdrücken, was bei dir steht, so scheint der mosaische Monotheismus kraft seiner Freiheit von Dogma und Kirche mir das einzige Bekenntnis zu sein, das deinen Glauben ohne inneren Widerspruch dulden darf und dulden muss.“ Ez a fejtegetésnek egyik lényeges pontja, a másik a végén áll (31. lap), amely így szól : „Hilfe und Stütze schuldet der Staat jeder Glaubensform, soweit die Zahl ihrer Bekenner hinlänglich und ihre Lehre nicht der Vernunft und Sitte zuwider ist. Politische Folgerungen aus der Zugehörigkeit zu einer anerkannten Religionsgemeinschaft zu ziehen entspricht nicht der staatlichen Gerechtigkeit“.

Ewers Hans Heinz hires német regényíró, ki különösen a mystika lélektanát elemzi „Der Zauberlehrling oder Die Teufelsjäger“ c. regényében (München és Berlin 1916) hátborzongató dolgokat mesél a Trentino egyik elhagyatott falujából, melyben a falu középkori módra gyakorolja az önostorozást (flagellatio) és vallásos rajongásában egy siketnéma fiut keresztre feszít, a szent hajadon pedig arra bírja falubelijeit, hogy őt is keresztfeszítsék megváltásuk céljából. Borzalmas historia, melyhez a költő a festéket a középkorból vette. Zsidókról is többször van szó, de más összefüggésben : üzletemberek, két ultramodern berlini hölgy stb. Itt azonban csak a zsidó mystikából vett részletekről szólunk. A regény mozgató alakja az ezermester Frank Braun. Braun a 268. lapon a következőt mondja az Amerikából visszatért rajongónak : „Hat Gott nicht des Elias Geist in die Seele Pietro Noscleres gesenkt? Das Buch Jalkut Rubeni lehrt uns, dass die Seelen von 964 Generationen in Labans Schafe fuhren; von dort kamen sie zurück in Mensch-nleiber — deshalb war Israel so fruchtbar in Aegypten“. Nem kutattuk ugyan, de nem hisszük, hogy ez szó szerint állana az idézett kései műben. A X. fejezet (287. lap) mottója : „Was nützt das Gebet des Hohenpriesters um Regen, wenn der Rabbi Chaninaber [sic!] Dose es rückgängig machen kann? Talmud, Joma Fol. 53, Taanith. 24.“ Ez csakugyan előfordul a megjelölt helyeken. A 296. lapon ezt olvassuk : „der rechnete aus, wieviel „a“ in der Bibel vorkommen“. Ez nagyon érdekes — a zsidók már az ókorban megszámlálták a betűket — és csak az kár, hogy nincs megadva a forrás. Mindenesetre érdekes analógia a betűmaszorához. „Der Prophet stand auf und segnete das Grab, er nahm seine Krone ab und warf drei Hände voll Erde auf den Sarg. Venier nahm eine Schaufel, füllte sie mit Erde und reichte sie der Heiligen . . . Sie warf ihre Erde“ stb (424). A falu prófétájáról és szent szüzéről van szó, az érdekes a dologban a földdobás a koporsóra, melyre Rosegger egyik regényéből is hoztunk már példát. A „Satan Mekatrig“ (מקטריג) többször fordul elő, utoljára 500. lapon Végül megjegyezzük, hogy a regénynek a szentek életéből

közölt részletekből azt a benyomást kaptuk, hogy zsidó szempontból érdemes volna elolvasni. Talán akad, aki ráér.

Graetz 100-ik születésnapját a felekezeti sajtó, első sorban a német, kellően ünnepelte. Magunk is méltattuk a nagy historikus érdemeit (berlini Ost und West és Egyenlőség) és így ezuttal ettől eltekintünk, hanem csupán két külön alkalmi publikációt mutatunk be, több a háborus helyzet folytán nem is jelent meg. Tulajdonképpen csak egy monográfia látott napvilágot, a másik a boroszlói Monatschrift ünnepi hármassá fűzete. Az első *Meisl* I. írta, a ki *Graetz* műve héber fordítójának, *Rabinovicz S. P.* (רבינא) veje és ezen kapcsolat folytán a nagy történetíró iránt nemcsak érdeklődött, hanem egyet-mást tudott róla, a mi eddig ismeretlen volt. Segítségére volt ez irányban *Grätz Leo*, ismert fizikus, müncheni egyetemi tanár, a historikus fia, kinek házában *Grätz* 1891-ben látogatás alkalmáig meghalt.

Mindez nem sok ugyan, nem is érinti a történezt, hanem a magánembert és gyakorlati zsidó tevékenységét, de elég érdekes. A munka címe: *Heinrich Graetz. Eine Würdigung des Historikers und Juden zu seinem 100. Geburtstag* 31: Oktober 1917 (21. Cheswan). Berlin 1917. Előszó, jegyzetek és 8 mellékleten kívül négy fejezetből áll: 1. Életrajzi bevezetés (5—22). 2. A zsidó történetírást *Grätz* H. előtt (23—33). 3. A történeti mű (34—70). 4. *Grätz* és a napi kérdések (71—118). A munka dereka a 3. fejezet volna, de már a lapszámokból látszik, hogy a szerző hőse melléktevéységének nagyobb figyelmet szentelt, mindenestre nagyobb teret. A mi a *Grätz-féle* történeti mű méltatását illeti, *Meisl* felhossa a kifogásokat, melyeket elene emeltek, azokat részben cáfolja, részben helyesli. Nagyobb szabású méltatást nem találtunk ugyan benne, de már az összeállítás és a kísérlet is tanulságos. A monográfia egyik érdeme, hogy a *Grätz*re vonatkozó irodalmi forrásokat összegyűjtötte, a mellékletekkel szaporította is. Ez utóbbiak a következők: 1. Bibliográfia. 2. Emlékirat a palesztinai zsidó közösségek állapotáról. 3. A jeruzsálemi közösségek vezéreinek héber nyelvű tiltakozása. 4. *Grätz* és

G. Lewy levelezéséből. 5. Netter és Herzberg (Familienpapiere szerzője) leveleiből. 6. A madridi Akademia dekretuma *Grätz*nek. 7. G. és *Rabinowitz* (héber fordító) levélváltásából. 8. A Deutsch-Isr. Gemeindebund aktáiból a „historische Kommission für die Geschichte der Juden“-ra vonatkozólag. Mint ismeretes, *Grätz*et a bizottságból kizárták, az aktákból megerősítést nyer, amit úgyis tudtak, hogy *Breslau* és *Geiger* (Ludwig) voltak a főkizárók. A berlini és hannoveri község megütközött, de többet nem tett. Kiváló példa arra, hogy zsidó ügyekben minden lehetséges. A korrektúra háborus. A részletekben is volna egyik-másik megjegyzésünk (25, 49, 56, 66 lent, 67, 68, 74 lapok).

A Monatschrift ünnepi száma (61, 9—12. 321—491 lapok) kilenc közleményt tartalmaz. Szép életképet fest *Brann* (321—346), harciasat *Güdemann* (347—355. Nekrológ a Neue Freie Presse 1891. évéből). Ezután következnek: *H. Cohen*: *Graetzens Philosophie der jüdischen Geschichte* (356—66), *N. Porges*, *Graetz als Exeget* (367—384, jó társaság), *L. Treitel*, *Josephus Flavius bei H. Graetz* (385—391), *A. Schwarz*, *Die Konsekrierung der dritten Stadtmauer Jerusalems* (392—411), *Ph. Bloch*, *Graetzens Schema zu einer enzyklopädischen Bearbeitung des Talmud* (412—421), *M. Güdemann*: *Moralische Rechtseinschränkung im mosaisch-rabbinischen Rechtssystem* (422—443), *M. Brann*, *Verzeichnis von H. Graetzens Schriften und Abhandlungen* (444—491). Ez utóbbiból, összesen 467 szám a történet fordításaival együtt, azt látjuk, hogy a magyar fordításról *Brann* nem bír tudomással. Van angol, francia, héber, zsidó-német, lengyel és orosz fordítás. *Güdemann* második és *Schwarz* értekezése nem vonatkozik *Grätz*re, a *Treitelé* is csak laza összefüggésben áll vele. A közlemények kivétel nélkül *Grätz* tanítványaitól erednek, még pedig a régiebbektől. Más viszonyok között a kegyeletes irodalmi emlékmű bizonyára gazdagabb és fényesebb lett volna. Így is szép.

Guttman M. talmudi encyclopédiájából a 6. füzet II. kötet, amely אלה — אדמה cikkeit öleli fel, teljes lett.

fejnélküli árnyékát, ki abban az évben meg fog halni (114). A „szijum” előszeretettel Szimchat Tóra” napjára tétetett (116). A sakter három hónapig (kiszlév-sebat) minden levágott szárnyasból egy tagot (lábat vagy egyebet) kap. hogy meg ne bénuljon (121). A zsirt kieresztéskor a „gonosz szem” ellen védték. Azt hitték, hogy egy „törpe” van jelen (u. o.) Ez talán orosz babona. — A 132. lapon említett tudós *Chwolson Dániel*, kinek nevét, miután meghalt, kiírhadjuk. A vilnai és zitomiri rabbiiskolákba a szülők rend szerint nem engedték a fiaikat belépni (u. o.) Szeminárium! A badchen (marselik) és a drósesenk (180—91) az oroszoktól jött hozzánk. — 1845-ben ukaz jelent meg, amely az orosz zsidóknak megtiltotta a régi ruhaviseletet. Katasztrófaként hatott és nagy elkeseredést szült (195). A „pejesz” is tilalom alá került (199). R. Jankev Meyer Mniskből egész nap viselte a tefillint és a fejen pejeszével takarta el (u. o.). Este sötétben a régi viselet került elő, bizonyos összegért két évre megvásárolhatták a régi ruhaviselet jogát (200). A rendőrség szigorúan ügyelt a viseletre, az aszszonyoknak előírt feikötőre is, le is tépte a tilos diszt, a pejeszt levágta, olló híján két kövel lenyiszolta (209—10).

Az utóbbiakban megkezdett kulturképeket folytatja a II. kötet, melyet az I. kötet sikerén való felzudulásában bocsátott közre az egykori leánychéderen mivelődött írónő. Az előkelő, gazdag zsidó rendesen híres tudós leányát kereste fiának feleségül (33), a völegénytől pedig talmudtudást követeltek (38). A műveltség nagyobb tisztelete, mint a mennyit a „műveltek” ma tanúsítanak. Érdekes zsargondal (36) és még érdekesebb Józsefjáték (53). A mátkaság utolsó négy hetében, melyeket réz, messzing, ezüst és arany hétnek neveztek, a menyasszonyra gonosz szellemek leselkednek. Ezért éjjel-nappal őrzik, amíg a „chuppe” (nászmennezet alól ki nem kerül (75). Ez a balhit aligha zsidó eredetű, már a négy ércznév idegen (alchimistikus) eredetre vall. Bizonyára megvan az orosz népnél is. — Szines a chasizidizmus leírása (80 kövv.) Ellenfeleik (misznagdim) egyik gunyverse így szól:

Wer geht in Schül arayn?

Unsere heilige Idelach.

Wer geht in Schenk arayn?

Unsere Kotzker Chassidimlach.

La, la, la, la, la, la,

Unsere Kotzker Chassidimlach. (85).

A szülés körüli népszokások részletesen le vannak írva, ugyancsak a circumcisió és egyebek (101 kövv.) A könyv az orosz-zsidó folklore kincses bányája. Az írónő, kinek fiai kitértek, testvére is, csendes bánattal beszél az orosz zsidó intelligencia zászló elhagyásáról. Biztosítása szerint már nem zsidó unokái áhitattal hallgatják emlékezéseit. Azt gondolja, hogy modern hitoktatással lehetne az elharapódzott apostáziát, árulást megállítani.

Walter J. von a rabszolgaságról az Újtestamentomban értekezik népszerű alakban (*Die Sklaverei in Neuen Testament*, Berlin—Lichterfelde 1915 = *Bibl. Zeit- und Streitfragen* herausg. v. Kropatschek). Az Újtestamentumban koránt sincs annyi történelmi és jogi anyag, mint a talmudban, a mi benne van pedig még 1900 év után is kellemetlen. Pál apostol azt mondta, maradjon meg mindenki állapotában, ezt elinterpretálni nem lehet. A talmud ellenben ezt mondatja Istennel: Az én szolgálaim, de nem szolgálk szolgálai — igazi forradalmi hang. A dicső görög filozófia igazolta a rabszolgaságot. Figyelemre méltó azonban, hogy Plato szerint hellén ne legyen rabszolga, csak barbár (14), a mi mutatis mutandis zsidó álláspont. Aristoteles fel van háborodva Plato nézetén, ki a rabszolgát csak félelmebernek nyilvánította, de végeredményben nála is a rabszolga *organon empsychen* lélekkel ellátott szerszám (u. o.) W. azt mondja, hogy Palesztinában a rabszolgákkal jól bántak. „Die Behandlung des Sklaven auf israelitischem Gebiet war eine weit humanere als in Hellas und Rom. In der Tat wurde auch ein Unterschied zwischen diesen beiden Gattungen von Sklaven gemacht” (18). A mit az egyik kéz ad, a másik visszaveszi.

Az idegen rabszolgával is jól bántak, a talmud korában még jobban mint bibliai időkben. A zsidó nép még az állatával is jól bánt, a talmud ezt is előírja. A rabszolga prob-

lémát már a Stoa előtt Philo tárgyalta humánus szellemben. Az igazi szabadság belső kincs, a ki igazságos, az szabad, ha rabszolga is. A rabszolga gyakran felülmulja urát a jellem és szellem tulajdonságaira nézve (19). W. maga mondja, hogy Philo zsidó eszméket hellén-bölcseleti értelemben magyaráz. Az evangéliumi nyilatkozatok a 22. lapon vannak összeállítva, ezeken 1900 év múlva nem lehet változtatni. Akkor így gondolkoztak, a rabszolgaságot nem keresztény eszmék alapján szüntették meg, hanem a humanismus nevében és hallgatólag gazdasági motivumból. A modern népek a morál nevében beszélnek — zsidó bibliai befolyás —, de önző okokból cselekednek. Ma ezt nem kell bizonyítani. Kár volt Walternek erőlködni.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Szabolcsi L.*, A leveleki menyegző. Nefejejts. Mayerl. Három zsidó mese, *Budapest 1919* (Az Egyenlőség kiadása. Ára 5 K.). — *IMIT Évkönyve 1918* szerkeszti *Bánóczi J.*, *Budapest 1918.* *Patai J.*, Kabala. Lelkek és titkok, *Budapest 1919.* — *Klein Ábr.* Júsuf Al-Baszir Al-Kitáb Al-Muhtavi c. munkájának IV. V. VI. VII. fejezetei Tóbija ben Mózes héber fordításával. Első ízben kiadta, tárgyalta, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta, *Vác 1918.* dissz.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY